

Gulyás László Szabolcs

Nyírbátor középkori főterei.
Településtopográfiai rekonstrukciós kísérlet.¹

A középkori Alföld mezővárosai között kiemelkedő szerepet játszott Nyírbátor. A már az Árpád-korban is kitűnő kereskedelmi helyzetben lévő falu fejlődése a 14. századtól kapott újabb lendületet, amikor a felemelkedő Bástori család itt, a névadó településen rendezte be főúri rezidenciáját. A kitüntetett helyzet a mezővárossá fejlődő település számára főleg kereskedelmi kiváltságokat és központi hely szerepet, valamint a befolyásos birtokosok védelme következtében egyfajta biztonságot és stabilitást eredményezett. A 15–16. század fordulójának fontos fejleménye volt továbbá a nagy főúri építkezések megjelenése: ekkor jött létre ugyanis a település látképét a mai napig meghatározó épületek sora, azaz a ferences kolostor, a gótikus plébániatemplom és a főúri rezidencia hármassága. Különös véletlen és nagy szerencse, hogy részeiben vagy egészében mind a három épület jelenleg is áll, így Nyírbátor a középkori eredetű műemlékek tekintetében is kitüntetett helyet foglal el hazánkban.

Ha a mai településszerkezetre pillantunk, az első olyan jelenség, ami szemet szúr, a település központjában álló hatalmas és szabályos alaprajzú – elnyújtott trapéz, vagy tölcser alakú – főtér, azaz a mai Szabadság tér lehet, aminek mérete és elhelyezkedése több sarkalatos kérdést is felvet. Leginkább azt, hogy mikor jöhetett létre, azaz középkori előzményekkel rendelkezik-e, illetve, hogy ha igen, akkor mi az oka annak, hogy – a legtöbb középkori városias településünkkel ellentétben – nem itt áll a középkori plébániatemplom, hanem jóval távolabb, ettől északkeleti irányban? További kérdés, hogy minek köszönhető a főtér szabályos alaprajza?² A kérdések megválaszolásához vegyük számba a lehetséges forrásokat és azokat a jelenségeket, amelyek hatást gyakorolhattak a középkori Bátor településszerkezetének alakulására.

A településszerkezetet és a városfejlődést meghatározó tényezők

A település létét és jelentőségét megalapozó legfontosabb tényező egyértelműen a földrajzi helyzet volt. Bátor ugyanis az észak-déli irányban hosszan elnyúló, a modern korig szinte járhatatlan, a Kraszna vize által táplált Ecsedi-láptól nyugatra fekszik, ami kedvező kereskedelmi helyzetet eredményezett számára. Egyrészt itt haladt el az Erdély

¹ A tanulmány az NKFIH K 135814. számú kutatási pályázat támogatásával készült. Meg szeretném köszönni Németh Péter, Draskóczy István és Jakab Attila értékes tanácsait, amellyel hozzájárultak a tanulmány elkészültéhez. Köszönettel tartozom továbbá Bán Gergelynek is a mellékelt térképek megszerkesztéséért.

² A szabályos alaprajz problematikájával kapcsolatosan ld. például Maksay 1971. 106.: „Mezővárosaink nagy többsége azonban minden tervszerű átalakítás nélkül fejlődött ki rendezetlen, kicsiny utcástelepülésekből hol párhuzamosan, hol sugarasan, hol meg a legkülönbözőbb irányokban futó utcák szövevényévé, s ekként általában csak kiszélesülő főutcajuk szolgált piactérül, nem pedig szabályos négyszögletű 'forum', ahogyan jelentősebb királyi városainkban.”

felől, Nagykárolyból érkező, majd a Tisza felé, Tokajba irányuló, s onnan a Lengyel Királyság területével is összeköttetést biztosító hagyományos kereskedelmi útvonal.³ Másrészt ez az út éppen itt keresztezett egy másik, szintén jelentős kereskedelmi csatornát. Ez utóbbi Debrecen felől érkeve északi irányban Beregszász és Munkács, illetve kelet felé a szatmári bányavidék és azon túl a máramarosi sóbányák felé haladt tovább. Mivel mind a két út kénytelen volt kikerülni az Ecsedi-lápot, szinte logikus módon csak itt, azaz Bátornál keresztezheték egymást.⁴

Különösen fontos szerepet játszott a település a Szatmár és Debrecen közötti kereskedelmi forgalomban. Szatmár felől érkeve, Debrecen felé haladva ugyanis az utazónak szintén meg kellett kerülnie az Ecsedi-lápot, ami kétféleképpen volt lehetséges. A rövidebb út délről kerülte ki a mocsarat, ezen haladva Domahidánál lehetett a Krasznán lévő hídon átkelni. Ezután legfontosabb állomása az imént említett Nagykároly volt, ahonnan észak felé futott tovább Bátor felé. A másik lehetőség az volt, hogy az utazó északi irányban indult Csenger felé és a kocsordi hídon átkelve a folyón Szalka érintésével jutott el Nyírbátorba, de ez valószínűleg csak áradásmentes időszakban volt járható út. Amennyiben a Kraszna és a Szamos vízállása magasan volt és a folyók vize elhagyta a medret, tovább növelve az Ecsedi-láp területét, akkor még északabbra, Gyarmat és Szamosszeg felé kellett kerülni. A lényeg az, hogy akármelyik úton is ment a kereskedő a portékáival, az Ecsedi-lápot megkerülve minden esetben útba kellett ejtenie Bátort, ha Debrecenbe szeretett volna eljutni.⁵

A kiváló földrajzi fekvés jól ismert a történeti szakirodalomban is. Legutóbb Kubinyi András érintőlegesen, míg Draskóczy István részletesebben foglalkozott ezzel a kérdéssel, Bátor kereskedelmi helyzetével és a térség vásárrendszerében játszott integráns szerepével.⁶ Az is teljesen világos, hogy minek köszönhető, hogy a Batoriak másik jelentős környékbeli központjával, Ecseddel szemben végül a fontos utak metszéspontjában elhelyezkedő Bátor lett az elsőrangú a földesurak számára: Ecsed elhelyezkedése sokkal kevésbé volt kedvező, mint Bátoré, hiszen a láp vette körül. Így, míg Bátorra fejlesztendő mezővárosként és rezidenciaként tekinthettek, addig a várral is rendelkező Ecsed egyre inkább az uradalmi központ szerepkörben jelenhetett meg a terveikben.⁷

A fent kifejtett kedvező kereskedelmi helyzet komoly hatást gyakorolt a településszerkezetre nézve is. A magyar településtörténeti kutatás régi és fontos megállapítása, hogy a

³ Ezen az útvonalon már az Anjou-kor első felében megfordultak a kassai kalmárok is, amely bizonyítja nagy jelentőségét a távolsági kereskedelemben. Draskóczy 2006. 255.

⁴ Maksai 1940. 113–114., Entz–Szalontai 1959. 6., Fügedi 1982. 338., Kubinyi 2000. 127. A kereskedelmi helyzetre és az utakra ld. a következő két térképet: Blazovich 2002. 268. (Az Alföld 14–16. századi úthálózatának vázlata, melléklet) és Kubinyi 2000. 1. melléklet (Az alföldi és a közvetlenül határos megyék központi helyei a késő középkorban).

⁵ Erről a két lehetséges útvonalról tájékoztat minket I. Károly 1332. február 17-i oklevele is: „*quod universi mercatores et singuli de Zathmar et Zathmarnemty per Damanhida et per Kachurd venientes, transeuntes et procedentes cum omnibus et singulis eorundem curribus salibus et aliis quibuslibet rebus ac mercibus boneratis in predictam villam... Bathur vocatam venire... a dictis locis Zathmar et Zathmarnemty per dictos pontes transeuntibus*” – Középkori oklevelek 29. Az oklevél hitelességének megítélése ugyan nem egyértelmű (a kérdésre röviden visszatérünk majd), de ettől teljesen független tény, hogy ez a két lehetséges útvonal állt rendelkezésre a középkorban.

⁶ Kubinyi 2000. 128., Draskóczy 2006. 254–262.

⁷ Maksai 1940. 132., Entz–Szalontai 1959. 5–6., Németh 1979. 42.

falvak és mezővárosok utcaszerkezetét a kereskedelmi útvonalak nagymértékben meghatározták. A településekre befutó kereskedelmi utak lakóhelyként mindig népszerűek voltak a lakosság körében, s emellett a térbeli terjeszkedés során is általában ezek mentén hozták létre az újabb telkeket. Bátorban is ugyanez volt a helyzet, a „szinte sugárszerűen kilépő utcák” mellett jelölt ki telekhelyeket a földesúr és telepedett le a népesség.⁸

Nyírbátor utcaszerkezetét és a későbbi terjeszkedését tehát a négy bejövő útvonal határozta meg. Délkeleti irányból, közvetlenül Bogátról érte el a belterületet a Debrecen felől érkező út, amely Derzs falu irányában haladt tovább Szalka felé, a mezőváros északkeleti határában elhagyva a települést. Déli irányból, Vasvár falu felől érkezett az erdélyi útvonal, amely északnyugat felé kanyarodva Pócson keresztül haladt a Tisza felé. A négy bejövő főútvonal nemcsak a megtelepedés súlypontjaként volt fontos tényező, hanem azért is, mert az utak által alkotott tömbök megnyitásával a későbbiekben ezekből kiváló kisebb utcák tagolták tovább Nyírbátor település- és utcaszerkezetét. Nem véletlen az sem, hogy a két országút metszéspontja pontosan egybeesik a mai Szabadság térrel, azaz a település feltételezett középkori főterével. Mindezek mellett további, kisebb jelentőségű, a környékbeli falvakba vezető utakról is tudomásunk van (például Gyulaj, Császári vagy Encsencs irányába) a középkorban.

Bátor utcaszerkezete a lokális földrajzi sajátosságokkal is összefüggésben állt. A 18. század végén keletkezett Első Katonai Felmérésen, de még a 19. századi kéziratos térképeken is jól kivehető, hogy a település vizenyős, belvizekkel és tavakkal szabdaltszerű területen alakult ki. Ez egyrészt meghatározta annak lehetőségét, hogy az utak milyen útvonalon futva érték el Bátort és haladtak annak belterületén, másrészt korlátozta a letelepedésre alkalmas részek nagyságát is. Az, hogy a Nyírbátorba befutó kereskedelmi utak ilyen bonyolult hálózatot alkottak, alapvetően ennek a vízrajzi helyzetnek a következménye volt.

Ilyen vizenyős területek és tavak voltak egyrészt a mai Szentvér utca és Árpád utca által határolt területen, a Szentvér utca–Édesanyák útja–Császári utca közötti részen, a Hunyadi utca–Bajcsy-Zsilinszky utca–Zrínyi utca és a Szabadság tér által határolt tömbben, a Damjanich utca és Jókai utca találkozásánál északi irányban egészen a Dezső utcáig, valamint feltehetőleg a ma is meglévő tó is létezett már a ferences kolostor nyugati oldalán. Ennek a helyzetnek az egyik következménye az volt, hogy a kivezető utak mentén terjeszkedő, növekvő népességű mezőváros kifejezetten nagy területen helyezkedett el, hiszen egyes belső részei egyszerűen nem voltak alkalmasak új utcák létrehozására és telkek kialakítására. Emiatt pedig a település területén belül a párhuzamos utcák is viszonylag nagy távolságra futottak egymástól.

Szintén a helyi földrajzi sajátosságok körébe tartozik a plébániatemplom lokációjának kérdése is. Mivel a vizenyős lapály egyetlen kiemelkedő pontja a ma is létező templomdomb volt, teljesen érthető, hogy miért itt, a Derzs felé kivezető út mellett építették fel az egyházat, nem pedig ettől délkeletre, a mai Szabadság tér környékén, ahol a négy befutó kereskedelmi útvonal feltételezhetően metszette egymást, ami ezért sokkal logikusabbnak tűnő választás lett volna.

A mezőváros fejlesztésébe és a településszerkezet alakításába közvetett módon (kiváltásglevelek szerzésével és adományozásával), valamint közvetlen módon (telepítéssel,

⁸ Maksay 1971. 44–46., 71.

építkezésekkel) a földesurak is beavatkozhattak. Úgy tűnik, hogy Nyírbátorban be is avatkoztak.

A Gutkeled nemzetségből származó Bátoriak az 1270-es években tűntek fel a régióban birtokosként. A nemzetség első fontosabb jószágai a környéken a Szűz Mária tiszteletére felszentelt Adonymonostora környékén feküdtek.⁹ Ekkoriban szerezték meg Bátort is. A település elnevezése kétséget kizáróan melléknévből képzett puszta személynévi névadásra megy vissza, minden bizonnyal egyik – feltételezhetően első – birtokosa nevét viselheti, akinek még nemzetségbeli hovatartozása is bizonytalan.¹⁰ Úgy tűnik, hogy a birtokszerzés 1279-ben történt, nem fogadható el tehát erre nézve a több kutató által is felvetett 1272. évi dátum.¹¹

1279-ben Gutkeled nembeli Bereck, György és Benedek kapta meg királyi adományként korábbi tetteikért viszonzásul az örökös nélkül elhalálozott Vajda fia Langeusnak Bátor, Ábrány és Kisbátord birtokait.¹² Ezzel nemcsak egy későbbi uradalom magját vették meg, hanem a családnak nevet adó központ is a kezükbe került. Bereck és utódai voltak az első birtokosok, akikkel kapcsolatosan állandósult az újonnan szerzett „Bátor” megnevezés is, ami mutatja, hogy ők már lakóhelyüknek tekintették a települést.¹³

Bátor fejlődésének és a család felemelkedésének a Bátoriak sikeres pártválasztása volt az alapja, hiszen egyértelműen I. Károly mellett tették le a voksukat a tartományúri harcok zűrzavaros éveiben. A király pártján elszenvedett sérelmeket és az uralkodóért tett erőfeszítéseket a 14. században kapott kiváltságleveleik is rendszeresen hangsúlyozták,¹⁴ de az is hűségüknek volt köszönhető, hogy 1317-ben a közeli Ecsedet is megszerezték adományként, ami megteremtette számukra az uradalomépítés lehetőségét.¹⁵ 1334-ben Ecsedre nézve még várépítési engedélyt is kaptak, az új várat pedig a király iránti hűségükre utalva a „Hűség várának” nevezhették el.¹⁶ A vár a 14. század közepéig fel is épült, ám ennek ellenére is a jobban megközelíthető Bátor maradt a kettő közül a fontosabb a számukra.¹⁷

A birtokszerzés után az újdonsült – és lassan a bárók közé emelkedő – földesurak gyors ütemben gyarapították a településre vonatkozó kiváltságleveleiket, olyannyira, hogy a 14. század közepére a privilégiumok mértéke – főként a kereskedelmi kiváltságokat tekintve – már-már gyanút keltően nagy volt, és messze meghaladta egy átlagos mezőváros szintjét. Gyorsan tekintsük át ezeket.

⁹ Entz–Szalontai 1959. 3–4. A monostorra ld. F. Romhányi 2000. 2.

¹⁰ Kiss 1988. II. 255., Tóth 2017. 24–25.

¹¹ Az eltérő véleményekre ld. Maksai 1940. 36., 113., Entz–Szalontai 1959. 4., Magyar 1975. 43., Fügedi 1982. 338., Jeney 1986. 94., Kubinyi 2000. 127., Németh 2008. 19., 20., 110., 153–154.

¹² MNL OL DL 1045, ÁÚO IV. 178., Reg. Arp. II. 2952. sz. A birtokadomány 1325. évi megerősítése Bereck fiaí részére: Anjou IX. 218. sz.

¹³ Balogh 1999. 125.

¹⁴ Entz–Szalontai 1959. 4–5., Balogh 1999. 109–110. Összefoglalóul a tartományúri harcokban játszott szerepükre nézve: Jeney 1986. 94–95., Németh 2006b. 299–300.

¹⁵ MNL OL DL 1704, Anjou IV. 439. sz. A középkor végi batori uradalomhoz tartozó falvak felsorolását ld. a Bátoriak és Rozgonyiak 1519. évi kölcsönös örökösödési szerződésében, illetve Werbőczy István 1520. évi feljegyzése alapján. Batori 291., 318.

¹⁶ „*Fidelitas quod in vulgari Hymseg dicitur*” – AOT III. 60–61.

¹⁷ Fügedi 1982. 337–338., Kubinyi 2000. 127–128. Továbbra is Bátor volt a „*possessio principalis et capitalis*” – AOT VI. 160.

1282. augusztus 15-én IV. László a települést szerdai hetivásár tartásának engedélyével ruházta fel, engedélyezve a kereskedők szabad mozgását és vámmentességét is.¹⁸ A Bátoriak 1330. március 14-e előtt újabb kiváltságlevelet eszközöltek ki, amely felmentette a lakókat a királyi és megyei bírák joghatósága és a királyi adó fizetése alól, a bírászkodás jogát viszont a földesuraknak adta át. Összességében a polgárok más királyi városok lakóihoz hasonló szabadságot kaptak, ugyanakkor a bíróválasztásról és önálló bírászkodásról szó sem volt ezek között.¹⁹ Utóbbi érthető is, hiszen rezidencia-településként a földesurak nyilvánvaló módon szilárdan kézben akarták tartani a település feletti joghatóságot. Az erős földesúri fennhatóság miatt a kiváltságlevél rendelkezései összességében nem eredményezhették azt, hogy a lakosság helyzete a valóban szabad városok polgárságának jogi szintjét elérje.²⁰ Bár erről az oklevélben konkrétan nem esett szó, újkori források alapján a kor gyakorlatának megfelelően a településre való szabad beköltözés és talán a kocsmáltatás jogát is magukban foglalhatták Bátor kiváltságai.²¹

1332. február 17-én az eddigi okleveleket a hetipiacra vonatkozó lerakati vagy áru-megállító jog (esetleg útkényszer) követte, amely a lápot megkerülő északi és déli útvonalra egyaránt érvényes volt. Ezt I. Károly Batori Bereck fia: János szilágyi ispán, András váradi püspök, Lökös és Miklós kérésére adományozta. Ez alapján, ahogy arról már volt szó, a Szatmárból és Németiből érkező, Domahidán és Kocsordon átutazó, sóval és más portékákkal kereskedők számára kötelezővé vált, hogy a Bátorban szerdán tartott vásárokon megálljanak és áruikat lerakják. Ugyanazon a napon kelt egy másik oklevél is, amely a rendelkezést a kállóiakra és debreceniekre is kiterjesztette.²² Nem sokkal később, 1332. március 8-án a király parancslevelet bocsátott ki, amelyben felszólította a szatmári és németi kereskedőket, akik Domahidán és Kocsordon, de Nagyfalun és Szalacson is keresztül utaznak, hogy rendelkezése értelmében álljanak meg a Bátorban rendezett szerdai vásáron és kínálják fel portékáikat megvételre a fenti kiváltságlevélben foglaltaknak megfelelően.²³ Összességében a három oklevél elvileg lehetővé tette azt, hogy az Erdély és Buda, valamint az Erdély és Kassa közötti kereskedelmi forgalmat a batori lakosok kontrollálják.²⁴

A 17. századig több alkalommal átírt és megerősített 1332. évi oklevelek hitelével kapcsolatosan azonban komoly kétségek merültek fel a szakmán belül az elmúlt évszázadban, sőt, már a 17. században megpróbálta a Kamara kétségbe vonni a batori lakosok ilyen vonatkozású jogait.²⁵ Az oklevelekkel szembeni gyanakvás legfőbb alapja az volt, hogy a mezőváros jelentőségéhez képest indokolatlanul komolynak tűnik a kereskedelmi kivált-

¹⁸ Reg. Arp. II. 3159. sz., MNL OL DL 1045, Weisz 2012. 20.

¹⁹ Anjou XIV. 146. sz., CDH VIII/3. 404–411.

²⁰ Kubinyi 2000. 128.

²¹ Jeney 1986. 96–102.

²² Középkori oklevelek 28–33. A két oklevéllel kapcsolatos szakirodalomra, valamint értékelésére ld. Weisz 2012. 51. Szerinte ez az oklevél nem lerakati jogról szól, hanem csupán egyszerű útkényszer-rendelkezés volt.

²³ Balogh 1999. 119–121. A latin *depositio* kifejezés, amely egyértelműen utalna az árumegállítási jogára, nem szerepel az oklevélben. Draskóczy 2006. 253–254.

²⁴ Kubinyi 2000. 128.

²⁵ A kiváltságlevelek történetére a 17. századig ld. Balogh 1999. 121–123., Draskóczy 2006. 254. A 16–17. században a kiváltságokat megújították, illetve kiegészítették, de a 17. században már több alkalommal megkérdőjelezték a privilégium hitelét. Jeney 1986. 95–102.

ság szintje, hiszen ilyen jogot a korszakban csak Bátornál jóval fejlettebb települések bírtak, azaz a magyar oppidumokra ez a privilégium egyáltalán nem volt jellemző.²⁶ A szkeptikus álláspontot képviselő Németh Péter szerint az okleveleket Bátori István országbírósa idején hamisították, egy létező, 1332. évi kiváltságlevelet interpolálva, hogy így teremtsenek helyzeti előnyt a batori vásárnak a régió többi vásárával szemben.²⁷ Draskóczy István ezzel szemben diplomatikai érvek alapján nem tartja egyértelműen hamisítványnak mindhárom oklevelet, és úgy véli, hogy a kiváltság csak sóra és a hetipiacra vonatkozott. Az oklevelek a batoriak azon törekvését tükrözték, hogy a település helyi sóelosztó központtá váljon.²⁸ Összességében úgy tűnik, hogy jelen pillanatban nem lehet az oklevelek hitelességének kérdését megnyugtatóan eldönteni.

A település szerkezetének alakulása szempontjából a fentieknek ugyanakkor nem elhanyagolható jelentősége van. Ha ugyanis bizonyítani lehetne, hogy valóban rendelkeztek a batoriak ilyen kereskedelmi kiváltsággal, akkor az azt is megmagyarázná, hogy mi az oka annak, hogy a batori vásártér ilyen hatalmas méretű volt, és talán arra is választ adna, hogy miért nem a főtéren található a középkori plébániatemplom. De ne szaladjunk ennyire előre.

Akár volt Bátornak árumegállító/lerakati/útkényszer joga, akár nem, egy további fontos kereskedelmi kiváltsággal feltétlenül rendelkezett. A szerdai piacnap mellett ugyanis a Zsigmond-korra már két országos vásárral is bírt.²⁹ Sokadalmi közül az egyik a plébániatemplom védőszentjének napján, azaz Szent György ünnepén (április 24.) került megrendezésre. A plébánia patrocíniumával egybeeső sokadalomtartási időpont egyértelműen arra utal, hogy ez a jog korai volt, és már minden bizonnyal a 14. század első felében is létezhetett. Ebből a szempontból az 1330-as évek tűnnek a legvalószínűbbnek, hiszen tudjuk azt, hogy a Batoriak részt vettek és nagy áldozatokat hoztak I. Károly szerencsétlen kimenetű 1330. évi havasalföldi hadjáratában, és mivel már a tartományurak elleni harcában is elhivatottan és nagy árat fizetve támogatták az uralkodót, I. Károly úgy érezhette, hogy megérett az idő arra, hogy a hűséges családnak komoly kegyet gyakoroljon.³⁰ A másik országos vására Szent János ünnepén (június 24.) került megrendezésre. Úgy tűnik, hogy mind a két sokadalom időpontja alkalmazkodott a környék országos vásárainak időpontjához, azaz a régió vásárrendszerének integráns részét képezte.³¹ Ami a főtér említett méretét és elhelyezkedését illeti, tekintetbe véve az országos vásárokat, a kedvező kereskedelmi helyzetet, a két kereskedelmi útvonal jelentőségét és feltételezhetően nagy forgalmát,³² véleményem szerint ez már önmagában is indokolhatta annak kivételes topográfiai jellemzőit.

²⁶ Draskóczy 2006. 251–252.

²⁷ Németh 2008. 21.

²⁸ Draskóczy 2006. 253–255., Draskóczy 2018. 252.

²⁹ Weisz 2012. 161.

³⁰ Németh Péter szerint elképzelhető, hogy Bátor 1332-ben kapta a sokadalomtartási jogot. Németh 2008. 21. A Batoriak áldozatvállalására I. Károly oldalán ld. pl. Németh 2006b. 299–301.

³¹ Kubinyi 2000. 29–30. További adatok a település vásárait: ZSO I. 6114. sz., ZSO II. 6459. sz., Szabolcs 249. sz., MNL OL DL 55823, MNL OL DL 52102, MNL OL DL 30056. A hetipiac a későbbiekben is szerdai napon került megrendezésre. MNL OL DL 52372.

³² A település vásárait nagy távolságból is látogatták, még erdélyiek is rendszeresen megjelentek itt. A nyírbatori vásárba irányuló forgalomra nézve, konkrét példákkal ld. Gulyás 2014. 106.

A földesurak a fentiek mellett telepítésekkel is hozzájárultak a mezőváros fejlődéséhez és a topográfia alakításához. Már az 1354. évi birtokfelosztáskor megállapodtak abban a család tagjai, hogy bármelyikük utcákat nyithat és telkeket létrehozva hospeseket telepíthet le a saját településrészén.³³ Van is erre konkrét adatunk. 1400-ban például négy medgyesi jobbágy költözött át Bátorba, akiknek azonban régi lakóhelyükön maradt gabonáját learatták, ezért Bátori György fia János pert indított az ügyben.³⁴ A településszerkezetre nézve azonban a legjelentősebb hatást egy másik, feltételezhető telepítés gyakorolta. Már a 14. században feltűnik a forrásokban egy külön városrész vagy utca, amelyen szláv jobbágyok éltek. 1354-ben esik szó a Tótzugról, amely később is több alkalommal szerepelt az oklevelekben, például Tótszegként 1357-ben. 1446-ban a korábbi, kissé megfoghatatlan Tótzug/Tótszeg már utcává alakult (Tót utca).³⁵ Ez ismereteink szerint a mai település délnyugati részén helyezkedett el. Minden bizonnyal úgy jött létre, hogy csoportosan betelepített szláv jobbágyok érkeztek Bátorba a 14. század első felében, akik számára a Bátoriak itt, az ekkor még lakatlan településrészen, a Debrecen felé kivezető útvonal mellett jelölhettek ki lakóhelyet.

A család tagjai a fentiekén kívül építkezésekkel is hozzájárultak a mezőváros topográfiajának alakulásához. Ebből a szempontból a legfontosabb tényező az volt, hogy már a birtokszerzéstől kezdve itt rendezték be lakóhelyüket, sőt, a későbbiekben nemcsak az ecsedi ágak, hanem a somlyói ágak is volt itt kúriája.³⁶ Az egyszerű nemesi lakóhelyek mellett, párhuzamosan a család felemelkedésével³⁷ további, meghatározó kőépítmények is születtek. Az országos befolyást szerző Bátoriak ugyanis a középkor végén tudatos elhatározással komplex reprezentációs központtá építették ki a mezővárost, amely magában foglalt egy impozáns plébániatemplomot, egy ferences kolostort, valamint egy, a család presztízsét hirdető főúri palotát is. Mindhárom építmény meghatározó jelentőséggel bírt mind a mezőváros látképe és általános megítélése, mind pedig településmorfológiája szempontjából nézve.

Mivel ezek a fontos építészeti emlékek régóta a magyar kutatás érdeklődésének előterében vannak, és terjedelmes szakirodalommal rendelkeznek, ezúttal csak nagy vonalakban kívánom felvázolni a velük kapcsolatos ismereteinket.

A topográfiát meghatározó kőépítmények

A középkor folyamán írott források segítségével végig kimutathatók a Bátoriak nyírbátori nemesi udvarházai, amelyek a plébániával szemközt, a Derzs felé kivezető út mellett állhattak. Szinte bizonyos, hogy már Vajda fia Langeus is ide építette kúriáját, amit Bereckék a birtokszerzés után használatba is vettek és további udvarházakat hoztak létre

³³ AOT VI. 159–161.

³⁴ ZSO II. 501. sz.

³⁵ AOT VI. 157–166., MNL OL DL 4407, MNL OL DL 31100, MNL OL DL 73665, MNL OL DL 13934, Maksai 1940. 40.

³⁶ A Somlyóiak kúriája bizonyosan még az 1510-es években is létezik, amikor az Ecsedi ág már kiépítette reprezentatív palotáját a településen. Petróczy 172. sz. Az adatot Németh Péternek köszönöm.

³⁷ A Bátoriak középkori felemelkedésére és szerepére összefoglaló jelleggel ld. pl. Virágos 2006b. 62–65., Németh 2006b. és C. Tóth 2009a.

a környékén. Nem véletlen, hogy a család tagjai ide költöztek: az ekkor már itt, a templomdombon fekvő első templomépület vonzereje játszhatott ebben szerepet. Megfigyelhető ugyanis, hogy a középkor folyamán a birtokosok előszeretettel építették nemesi udvarházaikat a templom közelébe, még abban az esetben is, ha utólag telepedtek le egy faluban.³⁸ Ez Bátorban is így történt, ahol a templom és a nemesi kúriák együttese jelölhette ki a település korai központját.

Az első udvarházak bizonyosan a ma is létező és rekonstruált palotaszárny környékén álltak, és a források alapján nem is mindegyik épült közülük kőből, bizonyosan voltak közöttük fából készült épületek is.³⁹ Az 1430-as években két Bátori kúria léte feltétlenül igazolható a mezővárosban, s mindezek mellett egy később kiépítendő udvarházzal is szó esik. Hogy ez végül elkészült-e avagy sem, nem lehet megállapítani.⁴⁰

Bár korábban azt feltételezték, hogy már a 14. században állhatott itt, a templommal átellenben valamiféle vár, ezt nem lehet régészetileg igazolni. A plébániával szemközt feltárt U alaprajzú, nagyjából 60x80 méteres, négyszögű területen fekvő, három épületszárnyból álló kastély 15. század végi, a kolostorral és a gótikus plébániatemplommal egy időben keletkezett építmény lehetett, mely a korábbi, itt álló kúriák felhasználásával kerülhetett kialakításra. Az előkerült régészeti leletek is megerősítik azt a feltételezést, hogy eleinte itt több udvarház is létezett, amelyek egyes elemeinek felhasználásával Bátori István vagy utódai építették ki a középkor végén reprezentatív főúri rezidenciaként a palotájukat.⁴¹ Erődítve azonban ez még bizonyosan nem volt, és a középkori források sem erődítményként beszéltek róla.⁴² Úgy tűnik, az ásatások során feltárt és rekonstruált cölöpszerkezetű védőfal és sánc csak a 16. század közepére készülhetett el, amikor a zürzaváros belviszonyok szükségessé tették valamilyen védőmű kialakítását.⁴³

A település első, bizonyosan kőszerkezetű épülete a templomdombon álló templom-épület volt. Az erdélyi egyházmegye szatmári főesperessége alá tartozó⁴⁴ egyházra vonatkozó írásos adatok csak a 14. század elején tűntek fel. Bátorban ekkor már két papja van: 1313-ban kerültek elő egy hozománnyal kapcsolatos ügyben Simon és Márton papok.⁴⁵ 1334-ben Bátor Szatmár megyében a második legmagasabb pápai tizedet fizette.⁴⁶ A település egyházára, a Szent György mártírról elnevezett plébániatemplomra nézve kifejezetten későn, a század közepétől jelennek csak meg az első konkrét információink. 1354-ben egy oklevélben szerepel a templom rektora, majd 1484-ben újra feltűnik.⁴⁷ Plébánosairól több oklevél is beszámol, 1454-ből pedig presbitereire nézve is rendelkezünk adatokkal.⁴⁸

³⁸ Maksay 1971. 124.

³⁹ Székér–Tamási 1991. 5., Virágos 2006b. 65–67., C. Tóth 2013. 157., MNL OL DL 5326.

⁴⁰ MNL OL DL 12501, Bátori 62–64.

⁴¹ Entz–Szalontai 1959. 36–37., Magyar 1975., Székér–Tamási 1991. 19–20., Kubinyi 1992. 215–216., Virágos 2006a., Virágos 2006b. 68–76., Feld 2007., Horváth 2006. 309. A középkor végi palotára összefoglaló jelleggel ld. Székér 2003. 47–49.

⁴² Horváth 2006. 309–310., ld. főleg a 24. és 26. számú lábjegyzetek forráshivatkozásait!

⁴³ A várkastély rekonstrukciós rajzára: Székér–Tamási 1991. 18., 12. kép.

⁴⁴ Németh 2008. 23.

⁴⁵ Anjou III. 452. sz., MNL OL DL 96058, Kubinyi 2000. 128., Németh 2006a. 377.

⁴⁶ Németh 2008. 23.

⁴⁷ Németh 1979. 42.

⁴⁸ MNL OL DL 62313, MNL OL DL 62315, MNL OL DL 62316, MNL OL DL 62317.

A kutatás régészeti és történeti szempontból a következőképpen interpretálja a bátori plébániatemplom történetét. Az első – talán 12. századi eredetre visszamenő – templom-épület egy kisméretű rotunda volt, amelynek alapfalait megtalálták és így tudjuk, hogy a templomdombon, a mai református templomtól északra, annak közvetlen szomszédságában állt.⁴⁹

A mai templomépület előzménye a rotundától délre épült fel, talán a 13. század második felében, de feltehetően legkésőbb 1313-ra, amikor a településnek – ahogyan arról az imént szó volt – már két papja volt. Mindenesetre az első konkrét említés a Szent György egyházra, mint fentebb láttuk, csak 1354-ből származik, ekkor tehát már megkérdőjelezhetetlen, hogy állt. Ez a templomépület egy egyenes szentélyzáródású román stílusban készült kőegyház lehetett. Az új templom létrehozását a lakosság számának növekedése tehetné szükségessé, és minden bizonnyal Bereck vagy fia idején épült fel. Felvetődött a kutatásban, hogy amikor az 1310-es években Bátort a tartományúri harcok során támadás érte, talán a körtemplom is megrongálódhatott, és ezért volt szükség egy új templomépületre, de úgy tűnik, hogy ez már korábban is elkészült. A rotunda innentől kezdve az új templom kápolnája lett.⁵⁰

Mivel az újonnan épült egyház védőszentjének neve bizonyosan Szent György volt, a kutatás egyértelmű állásfoglalása szerint a körtemplom nem lehetett más, mint az 1433. évi birtokfelosztó oklevélben elsőként szereplő Krisztus Teste egyház.⁵¹ Ez pedig – az eddigi vélemények szerint – 1433-ig még bizonyosan külön állt az új templomtól, de később a két épületet átjáróval kötötték össze.⁵²

A Szent György egyház a hazai gótikus templomépítészet kiemelkedő méretű és színvonalú példája.⁵³ Építéstörténete kapcsán viszonylag szilárd talajon állunk, annak ellenére, hogy régészeti kutatása a mai napig sem teljes és végleges. Legutóbb 2008-ban folyt korlátozott falkutatás az épületben. Ez alapján egyértelműnek tűnik, hogy a templomnak legkésőbb a 14. századtól kezdve (de még valószínűbb módon már a 13. század második felétől) legalább három építési szakasza volt.⁵⁴ A harmadik, utolsó építési szakasznak köszönhetően nyerte el végleges, későgót formáját, azonban ennek záródátuma nem egyértelműen megállapítható. A munkálatok talán Bátori István vajda halála után indultak, és a korábban elfogadott vélemények szerint 1511-ig, azaz a nyírbátori stallum feltételezett idehelyezéséig be is fejeződtek. Az építetőnek Bátori András fia András tartja a kutatás.⁵⁵ Újabban későbbi és az 1511. évi dátumnál sokkal valószínűbb záródátumok is felmerültek az építkezés kapcsán, így például a leghihetőbbnek tekinthető 1517, sőt, a tetőszerkezet dendrokronológiai vizsgálata alapján még az sem kizárt, hogy a munkálatok csak az 1520-as években fejeződtek be végérvényesen.⁵⁶

⁴⁹ A rotunda története kapcsán újabban ld. Jakab 2016. 201–207.

⁵⁰ Simon 2009. 136., 141., Németh 2006b. 299–300. A tartományúri harcok során a település pusztítására: Anjou X. 194. sz.

⁵¹ MNL OL DL 12501, Középkori oklevelek 103–104., Entz–Szalontai 1959. 26., Simon 2009. 136–137.

⁵² Székér–Tamási 1991. 5–6., Székér 2003. 45–46., Simon 2009. 136., 143–145.

⁵³ Összefoglalóan: Entz–Szalontai 1959. 23–36. és Entz 1991.

⁵⁴ Összefoglalóan: Simon 2009. Szakirodalmi áttekintésként ld. uo. 135. 1. jegyz.

⁵⁵ Németh 1979. 43., Entz 1986. 89–90., Entz 1991. 2., 10–12., Virágos 2006b. 76–79.

⁵⁶ Simon 2009. 135–136., Grynaeus–Papp–Sarkadi–Tóth 2014.

A fent említett két templom és a ferences kolostortemplom mellett a helyi történeti hagyomány közvetett információk alapján egy negyedik egyházi épülettel is számol a településen. Ennek létét a nehezen magyarázható, már 1611-ben is használatban lévő Szentvér utca nevéből vezették le, úgy gondolván, hogy az utcanév egy egykori Szent Veronika kápolna nevét őrzi rövidített formában.⁵⁷ Az a tény, hogy a feltételezett, de semmilyen adattal nem igazolható Szent Veronika egyház és a későbbi Szentvér utca közötti genetikai kapcsolat toposza a mai napig tartotta magát, igencsak meglepő, főleg, hogy Mikešy Sándor már több, mint hat évtizede kifejtette ezzel kapcsolatosan megfogalmazott komoly aggályait a Magyar Nyelv hasábjain.⁵⁸

A fenti gondolatmenetet a középkori bátori egyházak kapcsán jelentősen módosította Németh Péter, egészen új megvilágításba helyezve a kérdést.⁵⁹ A kutatás ugyanis eddig – érthetetlen módon – nem tulajdonított igazán nagy jelentőséget a református templom déli kapuzatán szereplő háromsoros feliratnak, amely alapján az épületet Szent György és Szűz Mária tiszteletére szentelték.⁶⁰ Figyelemre méltó, hogy Szűz Máriára, mint a Szent György templom másik patrónusára ezen a feliraton kívül egyetlen további utalást sem ismerünk. Az pedig különösen értelmezhetetlen, hogy hogyan is lehetne két, jellegében egymástól ennyire távol álló patrónusa a templomnak?

Németh szerint a Szent György egyház északi oldalán álló, egykori rotunda, amelyet a templommal később összekapcsoltak, eredendően a feliratban is szereplő Szűz Mária nevet viselhette. Ez a Szűz Mária egyház volt az első plébániatemplom Nyírbátorban, amelynek korai létrejöttét már maga a titulus is valószínűvé teszi. Amikor a település népessége kinőtte a rotundát, továbbra is előnyben részesítve a templomdombot, attól kissé délre hozták létre a Szent György templomot – annak legelső, román stílusú változatát – a rotundából eközben pedig kápolna lett. Ezt a Szűz Mária kápolnát kötötték tehát össze az új templomépülettel, feltételezhetően akkor, amikor a templom második építési szakasza zajlott és létrejött az első gótikus egyházépület.

Az, hogy legkésőbb a 14. század elején egy Szent György mártír patrocíniumát viselő templomot építettek Bátorban a korábban is álló Szűz Mária nevet viselő rotunda mellé, már csak azért is tűnik érhetőnek, mert a birtokszerzést legitimizáló, az Ecsedi-lápban élő sárkányt Szent Györgyként legyőző Bátor Opos története is ugyanekkor, azaz a 14. században alakulhatott ki. Azaz: igencsak aktuális volt az efféle patrónusválasztás ekkoriban a család részéről.⁶¹

Mi a helyzet ez esetben a többször emlegetett Krisztus Teste és Szent Veronika egyházakkal? Mindezek alapján nagyon logikusnak tűnik, hogy soha nem volt a településen

⁵⁷ Entz–Szalontai 1959. 7–8., Szalontai 1994. 36., Virágos 2006b. 76–77., Kubinyi 2000. 130. Az utcanév Bátori Gábor 1611. évi, nyírbátori hajdúknak adott kiváltságában szerepelt először. Szövegét és facsimiléjét közli Dankó 1998. 36–38. Vö. Erdész 1998. 327–333.

⁵⁸ Mikešy 1956. 478–479.

⁵⁹ Németh Péter: A Boldogságos Szűz kápolna (kézirat) és Németh Péter: A Krisztus Teste és Vére kápolna (kézirat). Köszönöm Németh Péternek, hogy rendelkezésemre bocsátotta megjelenés előtt álló kéziratait!

⁶⁰ „AD HONOREM MAGNI DEI EIVSQ(VE) MATRIS VIRGINIS INTEMERATE AC DI VI GEORGY MARTIRIS MAGNIFICVS DOMINVS ANDREAS ANDREE DE BATOR FILI VS SVIS IMPENSIS HOC TEMPLVM A FVNDAVENTIS EXTRVXIT OB PIETATEM”

A feliratot többek között közli: Entz–Szalontai 1959. 39., Szekér 2003. 44.

⁶¹ Összefoglalóan: Magyar 1973.

Szent Veronika kápolna, és a Szentvér utca a Krisztus Teste és Vére titulus alapján kaphatta a nevét, azaz ez az egyházi intézmény, a Krisztus Teste kápolna állt a mai Szentvér utcában (és nem a plébániatemplom melletti rotundával egyezett meg, ahogyan idáig feltételezték, hiszen az Szűz Mária nevét viselte). Ha ez valóban így volt, a Krisztus Teste kápolna helyét is könnyű kijelölni, hiszen a református egyház parókiája még az újkorban is a Szentvér utcában volt, s nyilván ezen a telken, ennek előzményeként működhetett itt a korábbi katolikus kápolna is. Mindenesetre a parókia kertjében (az akkor még Rózsa Ferenc utca, ma újra Szentvér utca 21. szám alatt) 1981-ben olyan patkó alakú épületalakok kerültek elő, amelyek igazolhatják a feltevést.⁶² Mivel a kápolna nem szerepel a 14. századi birtokfelosztásokban, kijelenthető, hogy építése a század utolsó harmadától az első említésig, azaz 1433-ig terjedő periódusban történhetett, valószínűleg akkoriban, amikor a Szent György templom második, immár gótikus építési szakasza is zajlott, és amikor összekötötték azt a Szűz Mária kápolnával. Ez feltehetőleg I. Bátori István asztalnokmestersége idején történhetett. A Krisztus Teste egyház méretéről, kinézetéről, felépítéséről azonban semmit sem tudunk.

Az imént kifejtett értelmezés a bajori egyházakkal kapcsolatosan jóval elfogadhatóbbnak tűnik az eddigi teóriáknál, és lehetővé teszi, hogy kijelentsük: egyszer és mindenkorra el kell feledkeznünk a nem igazolható létezésű Szent Veronika egyházzal, amely valójában Krisztus Teste egyház volt.

Nyírbátor fejlettségét nemcsak jelentős plébániatemploma és kápolnája, hanem még inkább ferences kolostora⁶³ bizonyítja. A koldulórendek megtelepedése egy településen ugyanis mindig a befogadóhely városiasságának függvénye volt.⁶⁴ A Nyírbátorban alapított és ma is álló minorita kolostor alapítási ideje és építésének körülményei sokáig nem voltak tisztázottak. Az ezzel kapcsolatos eddigi véleményeket és az építményre vonatkozó írásos forrásanyagot nemrégiben C. Tóth Norbert foglalta össze, illetve dolgozta fel akkurátusan.⁶⁵ A szerzetesrendi intézmény alapítását eleinte a 14. századra, később pedig a 15–16. század fordulójára helyezte a történeti kutatás. Utóbbi elképzelés szerint Bajori István vajda az 1479. évi kenyérmezei csata után kezdett nagyívű építkezésekbe, ennek eredménye a kolostor, valamint a ma is álló plébániatemplom és a főúri rezidencia felépítése is.⁶⁶ Az elmúlt évtizedekben folytatott régészeti kutatások alapján kijelenthető, hogy a kolostorépület valóban a 15. század végén jöhetett létre.⁶⁷ Hogy a tekintélyes méretű, egyhajós, sokszögzáródású szentéllyel lezárt templomépület berendezése mikorra készülhetett el, vitatott. A dilemma szoros kapcsolatban áll a nyírbajori stallum történetével, amelyet felirata alapján 1511-ben fejeztek be, s amelyet egyes vélemények szerint eredendően

⁶² Mikešy 1956. 478., Székér 2003. 46. A régészeti feltárást részletesen nem publikálták, dokumentációja pedig jelen pillanatban sajnos nem elérhető. Az első katonai felmérésen, ugyanezen a helyen mintha egy szintén patkóíves záródású alaprajzot tüntettek volna fel, de sajnos minden további magyarázat nélkül. Feltételezhető, hogy ez a romosan még a 18. század végén is álló alapfalakat jelölhette. – Első Katonai Felmérés.

⁶³ Összefoglalóan: Entz–Szalontai 1959. 15–23., Németh–Balázsik 1994., Szalontai 2000., F. Romhányi 2000. 8., Székér 2003. 50–51., Balázsik 2009., Balázsik 2012.

⁶⁴ Fügedi 1972.

⁶⁵ C. Tóth 2013., további, bőséges szakirodalommal!

⁶⁶ Például Entz–Szalontai 1959. 7., Szalontai 2000. 1–2., Kubinyi 2000. 130., Németh 2006a. 379–382. Összefoglalóan az eddigi véleményekre ld. C. Tóth 2013. 153.

⁶⁷ Balázsik 2012., C. Tóth 2013. 153–154.

dően ide készítettek, ám ebben a kérdésben jelenleg is élesen megoszlanak a nézőpontok.⁶⁸ A 15. század végi alapításra utal az intézmény első írásos említése is, amely csak 1494-ből ismert.⁶⁹ Innentől kezdve a kolostorra vonatkozó írott források megszorodnak, főleg a ferenceseknek végrendeletileg juttatott kegyes- és miseadományok kapcsán. Összességében úgy látszik, hogy az alapítás nem kizárólag Bátori Istvánhoz köthető, hanem abban Bátori András és annak testvérei is szerepet játszhattak.⁷⁰

A településszerkezetre a fenti egyházi intézmények komoly hatást gyakoroltak. A templomdombon felépített első templom határozta meg Bátor korai központjának elhelyezkedését és a nemesi kúriák lokációját. A Krisztus Teste és Vére kápolna azonban már inkább csak következmény volt, mint településmorfológiát alakító tényező. Amikor a lakosság számának növekedésével a főtérből keleti irányban kiindulva egy új utcát hoztak létre – a későbbi Szentvér utcát – és valószínűleg a Zsigmond-korban folyó főúri építkezések során elhatározták egy új kápolna felépítését, azért dönthettek úgy, hogy az ide fog kerülni, mert a mezőváros belsőbb részein a beépítések miatt megfelelő méretű szabad hely már nem állt rendelkezésre. Ez az új utca azonban eleinte még gyéren benépesített lehetett, ráadásul a kápolna a főúri udvarházaktól is viszonylag kényelmesen megközelíthető volt a mai Édesanyák útján keresztül. Ez lehetett a döntő helyének kijelölése.

A kolostor szintén hozzájárult a település szerkezetének alakulásához a 15. század legvégén. Az alapítók által kijelölt terület korábban egy utcák által közbezárt tömb volt, melynek legjelentősebb részét az itt lévő tó töltötte ki. Mivel ez a tömb viszonylag közel volt a főtérhez és a földesúri lakóhelyekhez is, talán reprezentációs szempontok mentén döntöttek arról, hogy itt húzzák fel a kolostort. További következményként egy új – a középkor folyamán Bátorban a legkésőbb létrehozott – utca kialakítását is eredményezte az alapítás, amelyről még lesz szó.

A település középkori utcaszerkezetéről beszámoló források

Amennyiben Nyírbátor középkori településszerkezetét vizsgálni kívánjuk, több nehézséggel is meg kell küzdenünk. Habár a középkorban a család a mezővárost többször is felosztotta, és az ezzel kapcsolatosan keletkezett oklevelek leírásai szerencsésen fennmaradtak, a kérdés így is számos problémát felvet. Nagy gondot jelent, hogy újkori kéziratok urbéri térképek egyáltalán nem állnak rendelkezésre a település belterületére nézve, csupán a három, 18–19. századi katonai felmérés és a 19. századi kataszteri térkép⁷¹ azok, amelyek Bátor alaprajzáról valamennyire beszámolnak. Így pedig nem egyszerű feladat a középkori írott források információit a térképre vetítenünk. Ráadásul ezek a késői kéziratok térképek is nélkülözik azokat a részletes adatokat és mikrotoponímiákat, amelyek a középkorra nézve egyértelműen használható információkat hordoznak.

A 18. század vége előtti időszakból tehát nincs pontos ábrázolásunk a település szerkezetéről. A legelső ilyen térkép az Első Katonai Felmérés volt, amely az 1780-as évek

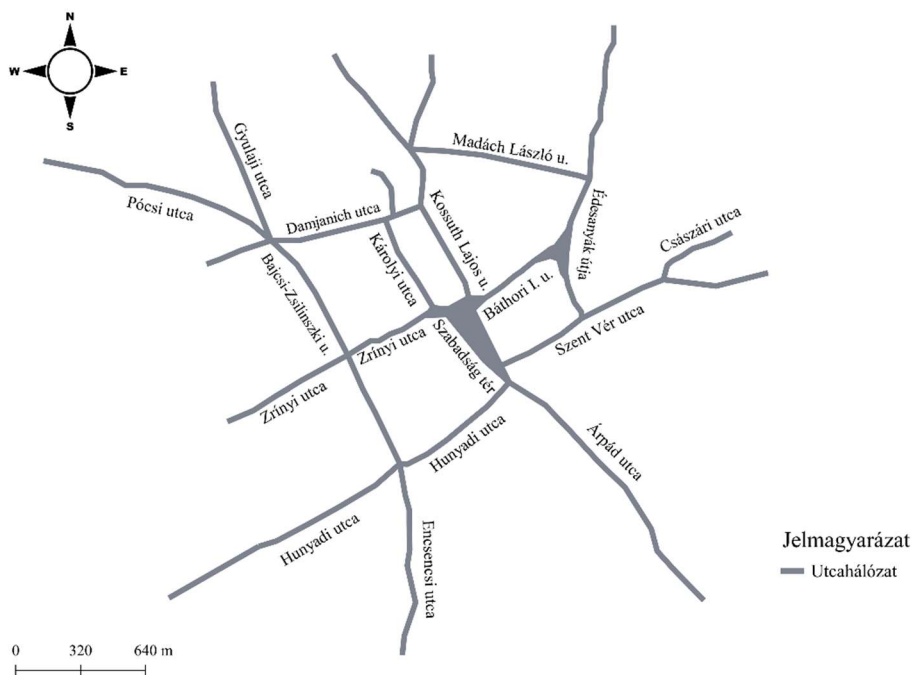
⁶⁸ A stallumon lévő, a készítés dátumára utaló feliratot közli többek között Entz–Szalontai 1959. 40., Szekér 2003. 44–45., Mikó 2015. 269., fényképe uo. 271. A stallum befejezésére nézve ld. Németh 1979. 42., C. Tóth 2009b., Mikó 2012. 58–62., Mikó 2015. 287–290.

⁶⁹ Solymosi 1999. 221.

⁷⁰ C. Tóth 2013. 154–160.

⁷¹ Első Katonai Felmérés, Második Katonai Felmérés, Harmadik Katonai Felmérés, Kataszteri Térképek.

állapotát tükrözi. Ha a 18–19. századi katonai felméréseket összevetjük a mai városalappal, rögvést szembesülhetünk azzal a ténnyel, hogy az elmúlt bő 200 évben Bátor utcaserkezete érdemben nem változott. A mezőváros újkori központját a tölcser alakú piactér jelentette, a település utcahálózatát pedig az innen kiinduló, a környékbeli falvak irányába mutató utcák alakították ki, amelyek ma is léteznek (1. ábra). De vajon utalnak-e ezek az újkori térképábrázolások a középkor végi Nyírbátor szerkezetére is?

1. ábra. Az Első Katonai Felmérés utcáinak mai megfelelői.

A hazai és nemzetközi kutatás sokat foglalkozott a kéziratos térképek történeti forrásértékével. Az eddigiek alapján úgy tűnik, hogy az iparosodás korszakát megelőző időszakban a térképek alapján rekonstruált újkori utcaserkezet szinte mindig visszaadja a középkor végi településmorfológiát. Az utcák ugyanis jóval állandóbb és stabilabb jelenségeknek bizonyulnak, mint a városalappal egyéb elemei. Igaz, bizonyos jellemzői akár módosulhatnak is, ezért mindig úgy kell az újkori városalappal tekinteni, mint egyfajta palimpszeszt, amelyből időnként kisebb-nagyobb részeket kivakarnak.⁷² Mégis, jó eséllyel feltételezhető ezek alapján, hogy Bátornak az első felmérésen szereplő, újkori városmagja hűen visszaadja a középkor végi helyzetet, így mi is ebből indulunk ki a vizsgálat során.⁷³

A térképes ábrázolások nyújtotta lehetőségeknél jobban állunk, ha az okleveles forrásokot vesszük számba. A település középkori utcaserkezetére nézve a legjobb forrást

⁷² Stracke 2011. 184–187., Szende 2013. 31–32.

⁷³ Maksay 1971. 92., Kubinyi 2000. 129.

azok a birtokfelosztások jelentik, amelyeket a család tagjai a 14. századtól kezdve több alkalommal is végrehajtottak.⁷⁴ 1354-ben három részre osztották a mezővárost, majd ebből a háromból egy részt 1357-ben, egy részt 1370-ben, egy részt pedig 1373-ban újra felosztottak. Mindezeket egy 1433. évi birtokfelosztás és egy 1446-ban zajlott leánynegyed-végrehajtás egészítheti ki. Lássuk, hogy milyen tapasztalatokkal szolgálnak számunkra ezek az oklevelek!

Az egri káptalan 1354. január 22-i oklevelében jelentette I. Lajosnak, hogy Bátori Bereck leszármazottai – Bátori Bereck fia Lökös fia Péter, Bereck fia Miklós, illetve Bereck fia János fiai: László, György és István – bihari, szatmári és szabolcsi birtokaikat színük előtt három egyenlő részre osztották.⁷⁵ 1353. december 21-én elsőként Bátorba, az érintettek legfőbb birtokára szálltak ki az osztályt elvégezni, amelyről részletes jelentést tettek. A felosztás értelmezését ugyanakkor nagyban nehezíti, hogy nem minden esetben utca-rendben haladtak a településen belül az osztály elvégzése során.

Ekkor Bátor egyik része, a Tótzugnak (*Thotzugh*) nevezett nagy utca (*maior platea, corporalis platea*), északi irányban egészen Majos fia Miklós hospes telkéig, további két, abból kiinduló utcával (*platea*) – ezek a Cseke utca (*Chekenulcha*) és Bogát utca (*Bogathulcha*) – Lökös fia Péteré lettek. A fent említett Miklós-féle kúriától kiindulva – azzal együtt – északi irányban, hasonlóképpen a főutca (*corporalis platea ipsius possessionis*), a Pócsi utcával (*vicus Pochynulcha*) és a Vasvári utca (*vicus Wosvarylcha*) felével, mely a második főutca felé és keleti irányból egészen a piachelyig (*locus fori*) halad, továbbá a teljes Marhart utca (*vicus Marbeyk*) de a Nemes utca (*viculo seu platea Nemesulcha*) nélkül Bereck fia Miklósé lett. A Vasvári utca másik fele a piachelyig, a Tótzugnak nevezett főutcával, a határig terjedően a teljes Téglás utcával (*vicus Theglasulcha*) Bereck fia János három fiának jutott. A Nemes utca egy kisebb része a határtól és északi irányból egészen Kisded dictus Pál házáig Lökös fia Péteré, az említett ház és innen az utca végéig tartó rész Bereck fia János fiaié, míg az utca másik sora nyugati irányból az egyház rektorának házáig Bereck fia Miklósé lett. A rektor háza és a Szent György egyház kegyurasága közös maradt. Továbbá hat mészárszék (*sedes macelline*) a piachelyen Péter része felől Péteré, a Miklós részén lévő öt és a Péter részén lévő egy mészárszék Miklósé, és ugyanennyi, azaz hat, szintén Miklós részén lévő *macellum* János fiaié lettek. A piachely jövedelmei a feleket közösen illették meg. Felosztották továbbá Bereck fia János gyümölcsöseit és kertjeit is, a néhai Cseke conditionalis telekhelyével együtt.

Az oklevél további része már nem Bátorra vonatkozó rendelkezéseket tartalmaz, így számunkra ez a szöveg ebből a szempontból lényegtelen, kivéve azt a passzust, amely lehetővé tette a felek számára, hogy saját birtokrészeiken – nemcsak Bátorban, hanem az összes megosztott jószágon is! – telkeket hozzanak létre és utcákat nyissanak a hospesek számára.⁷⁶

A fenti rendezéshez néhány évvel később, 1357-ben nyúltak újra hozzá. Ekkor Bereck fia János három fia: László, György és István sorshúzással osztották fel egymás között a három évvel korábban szerzett birtokrészüket. A felosztás egy része Bátor belterületét is érintette. Ez alapján – minden bizonnyal a Vasvári utcán – Pető mészáros telkével kezdve egészen Izsák házáig terjedő részek, valamint Vörös Benedek telkétől az utca végéig, a

⁷⁴ A birtokfelosztásokat topográfiailag értelmezi Kubinyi 2000. 128–129. és Németh 2008. 22–23.

⁷⁵ AOT VI. 157–166., MNL OL DL 4407.

⁷⁶ AOT VI. 159–161., Németh 2008. 22.

Tégla utcáig (*vicus Theglauchba*), valamint a teljes Tégla utca Lászlóé lett. A Vörös Benedek-féle telket, amelyen Vörös János is él, továbbá egy telket, amelyen Szegi András és Pete lakik, illetve János ötvös telkét a Tótszeg utcával (*vicus Tothszeg dictus*) György kapta. Megegyeztek továbbá abban is, hogy testvérük, István váradi kanonok javait halála után szintén felosztják majd, illetve, hogy magtalan haláluk esetén részük a másikra száll.⁷⁷

A harmadik bátori rendezés bő egy évtizeddel később történt. 1370-ben az említett két testvér, László és György, valamint Lökös fia Péter osztotta fel az elhunyt Miklós fia Miklós részét. Eszerint a Majos fia Miklós telkétől északra lévő részek a Pócsi utcával (*vicus Pochynucha*), majd innen a keleti irányba húzódó utcával a másik főutcáig (*ad alium vicum seu contratam corporalem*) Mátyás fia Tamás házával bezárólag a három testvér, azaz László, György és István közös birtoka. A Tamás szomszédságában lévő Demeter szabó házával kezdve a piachelyig (*locus fori*) terjedő részek a Vasvári utca (*vicus Vosvaryucha*) felével és a teljes Marhart utca (*vicus Marharthucha*) egészen a Vasvári felé haladó utolsó utca végéig Lökös fia Péteré. A familiárisok számára rendelt Nemes utcát (*platea nobilium*) megosztják, úgy, hogy a plébános házának oldalában álló telkek fele Péteré, a másik fele Varjú János jobbágy telkével bezárólag a három testvére legyen. Miklós udvarháza Györgyé lett, de a Derzs falu felé vezető úton túl (*ultra viam versus possessionem Ders*), Péter udvarháza mellett nem lehetett már újabb épületet emelnie. Megosztották mindemellett Miklós gyümölcsösét is.⁷⁸

1373-ban folytatódott az osztozkodás a két testvér között. Ez alapján Lökös fia Péter nekik jutott jobbágytelkei közül a vásártér felőli részen (*a parte fori*) négy Györgyé lett. Az utcát nyugati irányban átlépve Varró Péter házával bezárólag az összes telek északi irányban, majd nyugatra fordulván az utca végéig, aztán az utca másik oldalán északi irányban, majd innen végig keleti irányban, végül pedig délnek haladva Kayul János házáig – de e ház nélkül – Györgynek jutottak a telkek. A Szolga utcában (*platea Zolgaulcha*) Gál telke szintén az övé lett. Kayul János házától – azt kizárva – dél felé haladva egészen Kisli fia Péter házáig, azzal együtt, illetve Péter egy fél telke a Vásár utcán (*in platea fori*), továbbá innen a mondott Szolga utca felé haladva, Gál házánál az egyház felőli részen Jakab telke Lászlóé lett. Testvérük, a néhai István birtokairól így rendelkeztek: a Szolga utcában kelet felől Imre telke Lászlóé, a Vásár utca fele (*platea Wasarulcha*) a keleti részen, majd a végétől nyugatra haladva, befordulva a Téglás utcába (*platea Teglasulcha*) dél felé az utca végéig szintén Lászlóé lett. István két elhagyott mészárszéke közül az egyik, amely az említett László mészárszékénél van, Lászlónak, a másik, amely a néhai Miklós fia Miklós mészárszékénél található, pedig Györgyé lett.⁷⁹

A fenti oklevelek alapján a 14. századból kifejezetten sok írásos adatunk van tehát a településszerkezetre nézve. Sajnos ez a bőség nem jellemző az ezt követő időszakra. A 15. századból elsőként egy 1433. évi birtokfelosztásból lehet információkat nyerni a mezőváros felépítéséről, amelyben a legfontosabb új adat az, hogy első alkalommal esik szó a Krisztus Teste és Vére egyházról.

1433-ban tehát Bátori Péter fia János fiai, István, Tamás és Bertalan osztoztak meg ősi birtokaikon, köztük Bátoron is. Ennek során úgy rendelkeztek, hogy a Bátorban álló kúriájuk Bertalané legyen. Erre való tekintettel ugyanakkor a Krisztus Teste tiszteletére

⁷⁷ MNL OL DL 31100, MNL OL DL 73665.

⁷⁸ MNL OL DL 5854.

⁷⁹ MNL OL DL 6127, MNL OL DL 31106, MNL OL DL 74677, CDH IX/4. 672–675.

épített kistemplom vagy körtemplom mellett lévő kis utcában (*in vico parvo seu platea penes ecclesiam parvam et rotundam in honorem sacratissimi corporis Christi constructam*), attól nyugatra négy jobbágytelek egészen a sarokházig, sőt, azzal, mint nemesi kúriával (*pro curia nobilitari*) együtt, valamint az utca többi részével, a sarokháztól kezdve északi irányban egy sorban az utca végéig terjedően Istvánnak jutott. Az említett kúriával szemközti soron, a mondott egyház másik oldalától, hasonló módon egy sorban ugyanannak déli, vagy a Vasvári falu felé eső végéig terjedően az utolsó házat vagy telket egy ugyanabban a sorban lévő, nemesi kúriához alkalmas üres területtel a mondott Tamásnak juttatták.⁸⁰

Végül, 1446-ban Bátor Tamás lányainak kellett a leánynegyedet kiadni, s ennek következtében újabb adatok kerültek papírra Bátor topográfiájára nézve. A leleszi konvent által kibocsátott oklevél a mezőváros kapcsán elsőként tíz, név szerint említett jobbágy telkét sorolta fel, majd említést tett a Krisztus Teste utcáról (*in vico Corporis Christi*), ahol három üres telket nevezett meg. Ezután következett a Piricse felől található Tóth utca (*in vico Thothmcha vocato a parte possessionis Peryche*), ahol két üres jobbágytelek áll, a felsorolást pedig a mezővárosban található további 6 üres jobbágytelekkel zárták.⁸¹

A fenti források tehát viszonylag részletesen beszámolnak Nyírbátor középkori utcáiról. Vajon milyen módon lehet ezt a képet megfeleltetni a 18. századból ismert településalaprajzzal?

Nyírbátor középkori utcaszerkezete

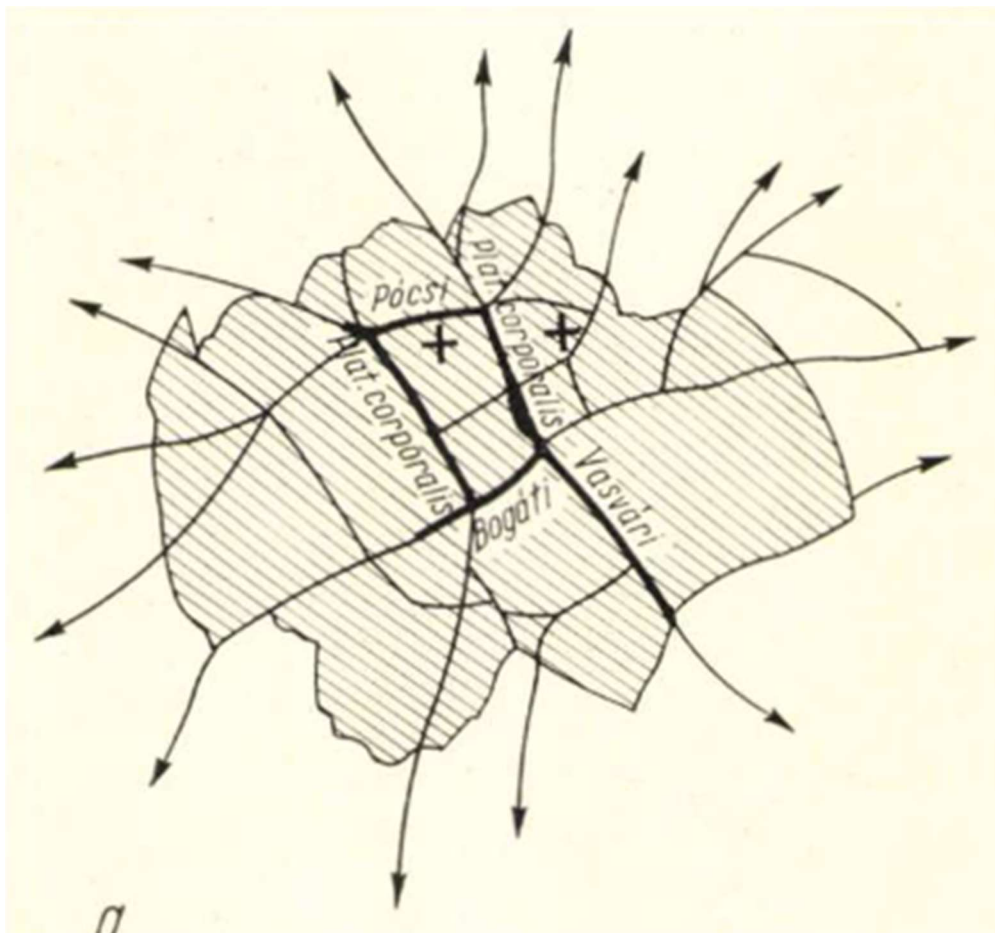
Nyírbátor fenti leírásokból ismert utcáit az elmúlt évtizedekben több kutatónk is megpróbálta azonosítani és elhelyezni a térképen. Már Maksay Ferenc is kísérletet tett arra, hogy a középkori utcákat a mai párjaikkal megfeleltesse. Ő az általa szerkesztett térképen az 1354. évi oklevél és a település új- és jelenkori szerkezete alapján teljesen logikus módon két párhuzamos, durván észak-déli (pontosabban északnyugati-délkeleti) irányú főutcát, *platea corporalist* feltételezett, míg északon szerinte ezekből a Pócsi, délen pedig a Bogáti és Vasvári utca vált ki (2. ábra).⁸² Entz Géza a település szerkezete kapcsán egy vásártérre kiszélesedő piacutcáról, mint Bátor észak-dél tájolású egyik tengelyéről, valamint egy a kolostor és a plébániatemplom között húzódó, erre merőleges másik tengelyről beszélt.⁸³

⁸⁰ MNL OL DL 12501, Középkori oklevelek 103–104.

⁸¹ MNL OL DL 13934.

⁸² Maksay 1971. 70–71.

⁸³ Entz 1986. 90.

2. ábra. Nyírbátor középkori településszerkezete Maksay Ferenc szerint.⁸⁴

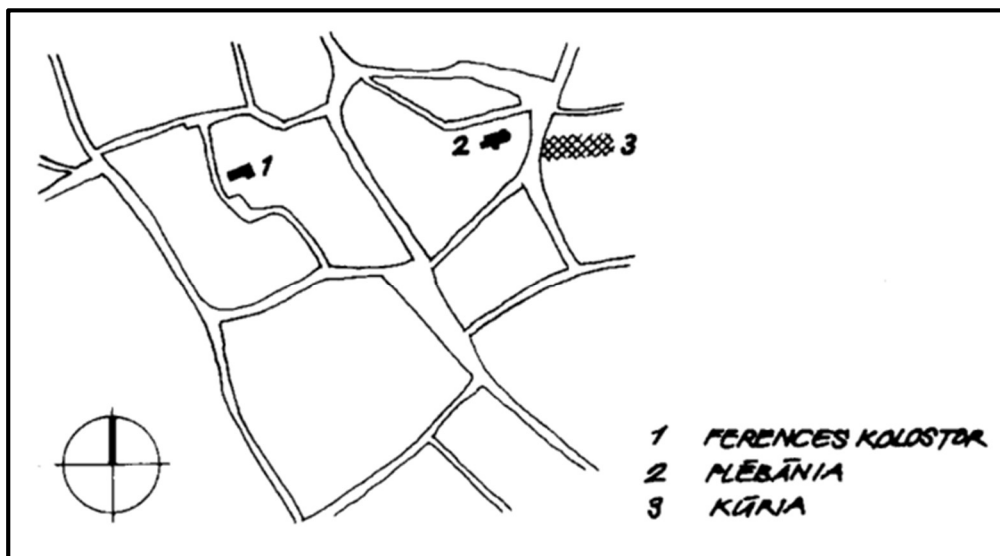
Kubinyi András 2000-ben megjelent fontos monográfiájában próbálta értelmezni a birtokosztályok topográfiai tanulságait.⁸⁵ A mezőváros morfológiáját ő maga is a településen összefutó kereskedelmi utakból vezette le (3. ábra). Ez alapján két, a településen áthaladó főútvonallal számolt. Az egyik délnyugati irányból, Debrecen felől érkezett Nyírbogáton keresztül (ma is ezen az útvonalon halad ez az út, a 471-es számú főút), majd északkeleti irányban hagyta el a települést, hogy Szalka felé továbbfutva északról kerülje meg az Ecsedi-lápot és jusson el Szatmárba és Németibe. Kubinyi véleménye szerint ez az útvonal a Bogati utca felől érkezett be a mezővárosba, majd szerinte a Marhart utcán haladt tovább (amelyet a mai Zrínyi utcával vett egynek) és északkeleti irányban futott kifelé a belterületről. A másik nagyon fontos útvonal az Ecsedi-lápot szintén Szatmár és Németi felől érkezve, déli irányból kerülte meg, majd a váradi és erdélyi útkapcsolattal is rendelkező Nagykárolyból futott tovább Bátor felé. A települést Vasvári irányából, azaz délkeletről érte el, majd északnyugati irányban, Pócs felé haladva hagyta el azt,

⁸⁴ Maksay 1971. 70.

⁸⁵ Kubinyi 2000. 129–130.

a Tisza-révek felé igyekezve. Az útvonalat a Vasvári és Pócsi utcák jelzik szerinte az említett oklevelekben.

A két, 14. század közepén megjelenő *platea corporalis*-t Kubinyi Maksayhoz hasonlóan értékelte, azaz úgy gondolta, hogy e két párhuzamos utca közül a nyugatra lévő a mai Bajcsy-Zsilinszky utcával esik egybe, és megegyezik az oklevelekben feltűnő Tótzuggal, míg a keletre lévő a Szabadság tér és az Árpád utca nyomvonalát követi. Szerinte a Vásár utca természetesen a mai Szabadság térről azonosítható, amely az egykori keleti főutca részét alkotta. A Nemes utcát a mai Szabadság teret annak északi részén keletre elhagyó utcával, azaz a református templom és a Báthori-udvarház felé haladó Báthori István utcával vette egynek.

3. ábra. Nyírbátor középkori településszerkezete Kubinyi András szerint.⁸⁶

Kubinyi koncepciója elfogadhatónak tűnik, de némi kiegészítésre szorul. A település szerkezetének vizsgálata során a legnagyobb zavart leginkább az okozza, hogy a hatalmas kiterjedésű főtér jelentős távolságban van a plébániatemplomtól, holott a korai piacok a legtöbb esetben a templom szomszédságában helyezkedtek el. Habár Fügedi Erik arról beszél, hogy Bátorban a középkori földesúri kúria és a plébániatemplom is a főtéren állt,⁸⁷ ez a kijelentés nem tűnik értelmezhetőnek, hiszen ezek a ma is meglévő épületek attól valójában jóval távolabbra, északra, északkeletre fekszenek. Persze, eleve felvetődik az a súlyos kérdés, hogy a mai főtér vajon valóban megegyezik-e a középkori vásártérrel, illetve, ha meg is egyezik, már a település létrejöttétől fogva létezett-e?

Az ellentmondás csak úgy oldható fel, hogy ha Bátor utcaszerkezetében egy jelentős és tudatos átalakítást vizionálunk. Egy ilyet már Fügedi Erik is felvetett, de véleménye

⁸⁶ Kubinyi 2000. 167.

⁸⁷ Fügedi 1982. 338.

szerint, ha volt is ilyen jelentősebb beavatkozás a település szerkezetébe, akkor az a kolostor építésével lehetett összefüggésben, és csak az 1480-as években következhetett be.⁸⁸ Úgy vélem, ebben a kérdésben nincs igaza, és már sokkal korábban megtörtént a településszerkezet átformálása, ráadásul ez nem is a kolostor alapításával volt kapcsolatban.

Véleményem szerint a település központja kezdetben nem a későbbi főtéren volt, hanem a plébániatemplom környékén. Ezt több jel is mutatja. Egyrészt, itt található a templomdomb, Bátor belterületének egyetlen jelentősebb kiemelkedése, amelyen az első templomot felépítették. Teljesen életszerű, hogy itt jött létre a település központja is.⁸⁹ Ezzel szemben, az út túldalán helyezkedik el a későbbi Batori-rezidencia, amelynek előzményei a 13. század végétől a család ágainak különálló kúriái lehettek. Ennek kapcsán elég csak arra utalni, hogy az 1370. évi felosztáskor mind Lökös fia Péter, mind pedig Miklós fia Miklós udvarháza itt, azaz a Derzs felé vezető útvonal mellett, a templomtól nem messze volt. Az sem véletlen, hogy a plébános háza is a közelben feküdt, ahogyan a familiárisokat is ide, azaz a településmagba költöztették a későbbiekben a Batoriak. Így az is teljesen érthetővé válik, hogy a Nemes utcát, mint az egyik legrégebben birtokolt településrészt a család tagjai a későbbiekben is közösen bírták.⁹⁰ Úgy tűnik továbbá, hogy eleinte a hetipiacot is itt, a templomdomb lábánál tarthatták, amit az is bizonyíthat, hogy a 18–19. századi térképek alapján a mai Báthori István utca, az Édesanyák útja és a Madách utca ezen a környéken szinte térré szélesedett ki, és ez a sajátosság a mai napig jól megfigyelhető.

Az utcaszerkezet tehát ebben a korszakban, azaz a 13. század végén a következőképpen nézhetett ki (4. ábra). A központot a templomdomb és a rajta álló Szűz Mária rotunda, illetve a 13. század végétől már a Szent György templom uralta, amelyet legalább három irányból (dél, nyugat, észak) temető vett körül. Ez a temető valószínűleg a domb lábáig, talán kicsivel azon is túl terjedt.⁹¹ A templomdombtól keletre haladt el a Derzsre, s azon keresztül Szalkára futó országút. Az útnak ezen a szakaszán, a templommal szemben volt az első piactér. Az út túldalán, a ma is álló, restaurált palota környékén épült fel Vajda fia Langeus kúriája – feltételezhetően a mai palota helyén –, amelyet a Batoriak is használatba vettek, amikor a birtokot 1279-ben megszerezték.

A település lakott részei véleményem szerint ekkor még csak erre a területre, illetve az innen kiágazó néhány utcácskára terjedtek ki. Ilyen volt a mai Báthori István utca, az Édesanyák útja felső szakasza, valamint a mai Madách utca is. Feltételezésem szerint lehettek telkek az Édesanyák útja alsó szakaszán, a mai Báthori István utcai elágazástól délre. Az utolsó lakott utca nyugati irányban a Kossuth Lajos utca lehetett, és egyúttal a mai Szabadság tér északi részén is, még ha nem is nagy számban, de szórványosan megtelepedhetett már a népesség. Szinte kizárt, hogy a templom környékét leszámítva itt már valódi, zárt utcák sorakoztak volna. Minden bizonnyal csupán házak és telkek utakhoz igazodó, többé-kevésbé rendezetten álló halmazára kell gondolnunk.

Míndez persze nem jelenti azt, hogy az újkori térképeken látható, egymástól nagy távolságra fekvő párhuzamos utak ne léteztek volna már az Árpád-kor végén is, hiszen a

⁸⁸ Fügedi 1982. 338.

⁸⁹ Már Maksay Ferenc is felhívta arra a figyelmet, hogy a középkori mezővárosokban és falvakban a templom szinte mindig a központban helyezkedett el. Maksay 1971. 123.

⁹⁰ MNL OL DL 5854. A „Nemes utcák” mindig a familiárisok lakóhelyét jelölték. Maksay 1971. 126.

⁹¹ A templomdomb környékén egyelőre még csak újkori sírok kerültek elő, de bizonyosan itt volt a temető már a középkorban is. Jakab Attila szíves szóbeli közlése.

kereskedelmi forgalom már ekkor is ezeken haladt keresztül. De nem lehet reálishan arra gondolni, hogy a 13. század végi Bátorban – akármilyen jelentős faluról is van szó – ezek már benépesítésre kerültek volna.

Ezek a kereskedelmi utak a következőképpen futottak. A Debrecen felől érkező útvonal a mai Hunyadi utca vonalán érte el a település határát, délkeleti irányból, majd északnyugati irányba fordulva, az itt található két tó nyugati partján futott tovább, a mai Bajcsy-Zsilinszky utca vonalát követve, hogy Pócs irányában elhagyja Bátort. A két említett tó közül az északabbra lévő, a Papok rétje, amely a kolostor mellett feküdt, ma is megvan, ettől délre helyezkedett el a másik, mára már eltűnt vizenyős terület. Ha a Debrecenből érkező utazó Károlynak akart továbbhaladni, akkor a délebbre fekvő tó déli partján, a mai Hunyadi utca vonalán vezetett az útja, majd a mai Árpád utcát elérve és délre fordulva tudta azt folytatni.

Hogyha valaki Pócs felől érkezett a településre, és Szalka vagy Nagykároly felé akart továbbmenni, vagy Debrecen irányából ment Szalka felé, akkor a két tó közötti száraz részen keresztül vezetett a lehetséges útvonal, amely a mai Zrínyi utcával egyezik meg. Erre haladva jutott el a mai Szabadság tér északi részének környékére, ahol elérte a korabeli Nyírbátor település első házait. Innen ágazott le északra az az út, amelyen át – immár lakott részekén áthaladva – Gyulajra lehetett eljutni (Kossuth Lajos utca), ha azonban egyenesen továbbment az utazó, akkor a mai Báthori István utcán végigszekerezve elérte a település fentebb leírt központját, amelyet elhagyva jutott el Derzsbe. A mai Szabadság tér környéke azért is volt fontos, mert itt csatlakozott be az imént említett úthálózatba az Erdély felől, közvetlenül Vasváriból érkező útvonal is, mely a mai Árpád utca vonalát követte. Aki ezen az úton érkezett és Tokaj felé akart továbbhaladni, annak szintén az említett két tó között kellett átmennie, nyugati irányban utazva.

4. ábra. Nyírbátor a 13. században.

A fentiekben a 13. század végéig vázoltuk fel a településszerkezetet, amikor a mezőváros súlypontja még a mai belterület északi-északkeleti részén volt. Feltételezhető, hogy ebben a korszakban a mai főtérről környéke még nem volt komolyabban beépítve, és a központtól délre és nyugatra található, a 14. század közepétől a birtokmegosztások során említett utcák sem léteztek még.

Ezen a helyzeten a 13. század végi vásárkiváltság, illetve a birtokközpontlét megjelenése változtatott. Minden bizonnyal az történhetett, hogy a hetipiact jelentőségének növekedésével, de főleg az országos vásártartás jogának megszerzésével a korábbi vásártér már nem volt képes kielégíteni az ezzel kapcsolatos igényeket. A vásártér egészen egyszerűen kinőtte az a megnövekedett kereskedelmi forgalom, amit a kialakuló rezidencia-szerep, a sokadalmak, illetve a feltételezhető árumegállító jog eredményezett. Ráadásul a korábbi területen a bővítésre sem volt komolyabb lehetőség, hiszen a templomépület, az e melletti temető és a környéken fekvő komolyabb építmények (a család tagjainak udvarházai és például a plébános háza), akadályozták ezt a bővítést. Hozzá kell még tenni, hogy ez egy eleve viszonylag sűrűn beépített, számos telket magában foglaló településrész lehetett, ami megint csak akadályt jelentett ebből a szempontból. Ilyen előzmények után a Bátoriak úgy dönthettek, hogy egy új helyet jelölnek ki a vásárnak. A mai vásártér lokációja mellett több érv is szólhatott, így például az, hogy ezen a helyen megfelelő méretű szabad terület állt rendelkezésre, de az sem volt utolsó szempont, hogy ahogyan arról már volt szó, itt, azaz a településközpontról nyugatra futottak össze a Tisza-révek felől, a Debrecen felől, a Szalka felől, valamint az Erdélyből érkező útvonalak, azaz a két országos

jelentőségű főútvonal is épp a későbbi téren keresztezte egymást. Ha volt valamilyen speciális sajátossága a nyírbátori vásártérnek, akkor az éppen az volt, hogy az összes fontosabb bejövő utca keresztülment rajta, ami alapvetően a helyi földrajzi, de leginkább vízrajzi tényezők következménye volt.

Így jöhetett tehát létre a tölcserre emlékeztető alaprajzú főtér a Vasvári utcához illeszkedve a mai Szabadság tér helyén, amely az 1354. évi birtokfelosztásnál tűnt fel elsőként. Hogy létrejött valóban nem tehető korábbra, mint az Árpád-kor vége és az 1354 közötti időszak, közvetett bizonyítékokkal, az oklevelek terminushasználatából is igazolható. Az első két alkalommal ugyanis, amikor a vásárteret említik, azaz 1354-ben és 1370-ben még csak a „vásár helye” (*locus fori*) kifejezést alkalmazzák rá, ugyanakkor 1373-ban már vásárnak (*forum*), illetve vulgárisan Vásárutcának (*platea Wasarulcha*) nevezték.⁹² Ez pedig arra utalhat, hogy a 14. század első felében a bátori vásártér még elég képlékeny jelenség volt, helyét nem sokkal korábban jelölhették ki, azaz még nem integrálódott megfelelően és végérvényesen a településszerkezetbe (ahogyan a köztudatban sem rögzült). Így hát egyszerűen *locus*-ként említették. Mivel nem a klasszikus, urbánus értelemben vett vásártér volt, eleinte nem is alkalmazhatták rá a szokásos *theatrum*, esetleg *forum* kifejezéseket, de utcának sem nevezhették, mert annyira friss volt még az áthelyezése, hogy a határa sem épülhetett ekkorra még be. 1373-ra azonban ez már minden bizonnyal megtörténhetett, gyakorlatilag a Vasvári utca egy körbeépített, kitáguló szakaszát alkotta.

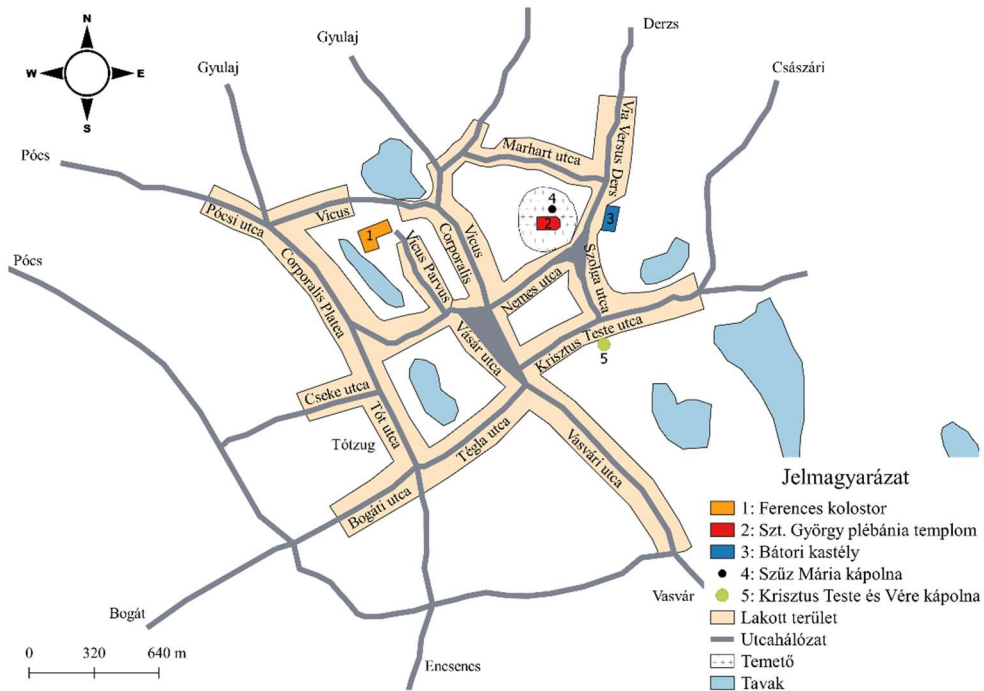
Ami a vásártér speciális alakját, a csaknem hegyesszögű háromszögbe hajló trapéz alaprajzot illeti, logikus tényezők indokolják, hogy mi eredményezhette ezt. Amikor az Árpád-korban a Vasvári felől, azaz déli irányból érkező utazó elérte a mai Szabadság tér déli részét, döntési lehetősége volt az útja folytatását illetően. Amennyiben Szalka vagy Gyulaj felé akart továbbmenni, akkor az útját tovább folytatta nagyjából észak felé, követve azt az egyenes vonalat, amely mentén Vasvárriból a településre érkezett. Ha azonban Pócs, Kálló és Tokaj felé vezetett az útja, akkor a két, már említett tó közötti átjárót kellett becéloznia, amely innen északnyugati irányban helyezkedett el. Ez a helyzet egy Y alakú útelágazást eredményezett ezen a területen. Amikor a Bátoriak meghozták a döntést – véleményem szerint az 1330-as években –, hogy új vásárteret jelölnek ki a sokadalmaknak, az Y alakú útelágazás mentén már minden bizonnyal megjelentek az első lakóházak. Ezért nagyon pragmatikusan jártak el: a létrehozandó vásártér területének az Y két szára közötti területet jelölték ki, az itt feltételezhetően álló néhány házat elbontatták, ellenben a kijelölt terület keleti és nyugati szélén, az utak külső oldala mellett létrehozott telkeket meghagyták és melléjük újabb telekhelyeket parcelláztak ki. A lakosság növekedésével ezeket a házhelyeket lassan beépítették, amely végérvényesen rögzítette az új vásártér határait és speciális alaprajzát.

Hogyan nézhetett ki a középkor végén a nyírbátori utcaszerkezet az említett birtokfelosztások adatai alapján (5. ábra)? Létezett egyrészt a két, korábban többször említett, északnyugat-délkelet tájolású párhuzamos főutca, amely nyugati és keleti irányból a későbbi kolostornak helyet adó tömböt fogta össze. A főutcák közül a nyugatra lévő a mai Bajcsy-Zsilinszky utca (ennek északi szakasza a 19. századi Nagy Kállói utcával egyezik meg)⁹³ nyomvonalán feküdt, de feltehetőleg eleinte csak a mai Zrínyi utca vonaláig lehetett déli irányban benépesítve. A nyugati főutca északi végén – a mai körforgalomnál –

⁹² AOT VI. 159–161., MNL OL DL 5854, MNL OL DL 31106.

⁹³ Kataszteri Térképek

két irányban lehetett elhagyni a várost: északnyugati irányban futott a Pócsi utca, amely a 19. századi térképeken, de ma is ugyanezt a nevet viseli, míg északi irányban Gyulaj felé vitt az út (mai Gyulaji utca). Úgy vélem, ezek a főutcából kiágazó útvonalak az Árpád-kor végéig még nem voltak valódi utcák abban az értelemben, hogy nem lehettek betelepítve. A hospesek megjelenése itt csak a 14. század közepéig ment végbe, és a területet a középkor végéig fokozatosan lakták be.

5. ábra. Nyírbátor a középkor végén.

Szintén a mai körforgalomnál húzódott egy utca keleti irányban is, amely a későbbi kolostor tömbjét északról zárta körbe és egészen a keleti főutcáig tartott. Ezt ma Damjanich utcának hívják, középkori nevét viszont nem ismerjük. Elsőként 1370-ben tűnik fel oklevélben (az említett birtokfelosztásban), amikor úgy számolnak be róla, hogy a Pócsi utcától keleti irányban halad, egészen a másik főutcáig.⁹⁴

Lakatlan lehetett eleinte a nyugati *platea corporalis* déli része is. A nyugati főutca déli folytatását a mai Zrínyi–Bajcsy Zsilinszky utcai kereszteződéstől délre azonban a 14. század közepétől már Tótszeg/Tótzug/Tót utca néven nevezték, ami arra utal, hogy az Árpád-korban még lakatlan területet a század első felében szláv telepések népesítették be, minden valószínűség szerint földesúri akaratból.⁹⁵ A nyugati főutca tehát déli irányban is folytatódott ezen a néven, majd délnyugat felé fordult, és Bogát felé haladva hagyta el a várost, a mai Hunyadi utca vonalát követve.

⁹⁴ MNL OL DL 5854.

⁹⁵ Kubinyi 2000. 129.

Kérdéses, hogy ez a településről kifelé haladó utca egyezik-e meg az oklevelekben feltűnő Bogáti utcával, vagy a település északkeleti részén található út, azaz a mai Debreceni utca, ahol a 471-es számú főút befut a városba? Úgy tűnik, hogy ez volt az. Egyrészt, a mezőváros ezen részét megszerző és a Bogát utcát is birtokló Lökös fia Péter az osztálylevél alapján a település délnyugati utcáit birtokolta, nem az északnyugati. Másrészt a 19. században a Tóth utcát még Nagy Bogáti utcának, míg a Hunyadi utcát Kis Bogáti utcának nevezték,⁹⁶ így logikusnak tűnik, hogy a Debrecen felé haladó forgalom itt hagyta el a Bátor területét. Végül azt is hozzá kell tenni, hogy a mai Debreceni utca elején, a körforgalomnál még az újkorban is (a 18. század elején) a ferencesek majorsága állt, azaz elméletileg itt semmilyen utca nem ágazhatott ki még délkeletnek a középkorban.⁹⁷

Szintén itt, azaz a Tót utca környékén (a mai Bajcsy-Zsilinszky utca déli szakaszán) kell keresnünk a Cseke utcát is, melyről tudjuk, hogy annak egy mellékutcája volt, és abból vált ki. Ez véleményem szerint nyugati irányban ágazott el a Tót utcából a főtérről egy magasságban. Keletre nem is ágazhatott volna, hiszen ott volt az egyik, már említett tó, viszont már a 18. századi térképeken is jól kivehető, hogy itt nyugati irányban volt egy út, amely a főutcából indult ki, nagyjából a mai Zrínyi utca nyugati szakasza környékén. Elnevezése személynévi eredetű volt, és talán valamilyen kapcsolatban lehet az 1354-ben említett Cseke nevű lakossal is.⁹⁸ Ezt azonban sajnos nem lehet egyértelműen bizonyítani.

A nyugati főutca középső szakaszán az észak felől érkező főútvonalról volt egy keleti irányú leágazás, amely a mai főtér északi része felé haladt tovább, az említett két tó között. Ez a ma Zrínyi utca néven ismert utca a 19. században még Kis Kállói utca néven volt ismeretes,⁹⁹ ami mutatja, hogy itt valóban főútról van szó, azaz még a 19. században is itt haladt tovább keleti irányban a Nagy Kállói úton Kálló felől a településre érkező kereskedelmi forgalom. Nagyon úgy tűnik az oklevelek alapján, hogy a kanyar után keletre húzódó utcarészt is Vasvári utcának hívták eleinte, azaz a délről bejövő főút integráns része volt. Az utcának ez a szakasza az oklevelek szerint a nyugati főutcától egészen a keleti főutcaig húzódott, ahol déli irányt véve ment tovább Vasvár irányába. Amikor a főteret létrehozták, ez a felső szakasz elveszthette korábbi elnevezését, így gyakorlatilag az ekkor létrejövő Vásár utca részévé vált.

A főtér északkeleti sarkában három irányban ágazott el az utcaszerkezet. Ettől északra nyílt a keleti főutca (a 19. századi Farkas utca, ma Kossuth Lajos utca), amely Gyulaj felé vezetett, de középkori nevét sajnos nem tudjuk,¹⁰⁰ míg maga a Vasvári utca déli irányba fordult, és a mai Szabadság tér és Árpád utca nyomvonalán hagyta el déli irányban a várost. A Vasvári utca északi részét, ahogy láttuk, később Vásár utcának nevezték, déli, a településről hosszasan kivezető szakasza azonban megőrizte eredeti nevét.

⁹⁶ Kataszteri Térképek

⁹⁷ MNL SzSzBML XII. 32/11. (Prothocollum Conventus Báthoriensis ad S. Mariam Reginam Angelorum Ordinis Fratrum Minorum S. P. Francisci Conventualium, Provinciae S. Elisabeth per Hungariam, Transylvaniam Partesque ad nexas) 157. p., 178. p. Az adatért Németh Péternek tartozok köszönettel.

⁹⁸ MNL OL DL 4407.

⁹⁹ Kataszteri Térképek

¹⁰⁰ Egyszerűen csak „*vicus seu contrata corporalis*”-nak titulálják a középkorban. MNL OL DL 5854. Megjegyzendő továbbá, hogy a 19. században erre használt Farkas utca elnevezés talán már korábban, esetleg a középkor végén is használatban volt. Mindenesetre 1749-ben már így hívták. Szalontai 1984. 33.

Ha a nyugati főutca felől érkezve a vásártérre nem térünk le északra, de nem is fordulunk délnek, hanem egyenesen haladunk előre a templom felé, akkor lassan északkeleti irányba fordulva a mai Báthori István utcára – a familiárisok számára fenntartott középkori Nemes utcára – jutunk. A Nemes utca a templom és a Bátori-udvarház közötti részen, ott, ahol ma az Édesanyák útjának felső szakasza található, kisebb térré szélesedett ki, majd élesebben északra fordulva Derzs felé hagyta el a mezőváros területét.¹⁰¹

Itt, az egykori központban még két, már az Árpád-korban is létező utcáról kell megemlékeznünk. Már a kezdetektől lakott lehetett az a már említett utca, amely a templomdombot északról kerülte meg és a Nemes utcától nyugati-északnyugati irányban haladva érte el a keleti *platea corporalis*-t (a mai Madách, a 19. századi Temető utca).¹⁰² Véleményem szerint ez nem lehet más, mint a többször is a Nemes utca kontextusában említett Marhart utca. Az utcanév minden bizonnyal német személynévi eredetű volt, ez esetben felvethető, hogy egyházi személy – talán a templom egy papja? – nevéből alakult ki.

A másik az a templom környékéről déli irányban futó, a Vasvári utcával párhuzamos, attól keletre található kis utcácska, amely a későbbi Szentvér utcával kötötte össze a Nemes utcát. Ezt az utcát a 19. században még Kis Szentvér utcának hívták,¹⁰³ ma pedig az említett Édesanyák útjának déli szakasza. Feltevésem szerint ez lehet az az utca, amelyet a források Szolga utca néven említenek, már csak azért is, mert amikor 1373-ban a birtokokat megosztották és a Szolga utcát első alkalommal említették, kiderült, hogy az egyrészt a település keleti részében, azaz ezen a környéken található, másrészt, hogy az egyház felé haladva lehet elérni. Márpedig ha „egyházról” esik szó a 14. század második felében – amikor a kolostor még nem létezett – ebben a városrészben, akkor az csak két intézményt jelenthet: vagy a Szent György plébániatemplomot, vagy pedig a Krisztus Teste és Vére kápolnát (feltéve persze, hogy ez ekkor már létezett), az említett utca pedig éppen ennek a kettőnek a környékét kötötte össze.¹⁰⁴ Elsőként egyébként az sem tűnik kizártnak, fel is merült korábban a kutatásban, hogy a „szolga” kifejezés itt valójában a Bátoriakat szolgáló nemesekre, azaz familiárisokra utal, és a lakhelyüket mutatja, tehát az utca megegyezik a Nemes utcával, de ezt az ötletet még is el kell vetnünk. Mégpedig azért, mert a két elnevezés között igen nagy jelentésbeli és presztízsbeli kontraszt van, és nem tűnik valószínűnek, hogy az utcára ezt a két nevet párhuzamosan használták volna (ne felejtjük el, hogy a Nemes utcát 1370-ben, míg a Szolga utcát alig valamivel később, 1373-ban említették!). Az utca neve így a településen álló, számos Bátori-rokon kúriájával lehet összefüggésben, az őket az udvarházakban szolgáló cselédség lakóhelyét jelölheti.¹⁰⁵

A Vásár utca létrejötte és benépesülése a középkor végére újabb mellékutcákat eredményezett. Ilyen volt például az 1433-ban feltűnő, a vásártérről keleti irányban kiszögellő, egyházáról elnevezett Krisztus Teste és Vére utca (mai Szentvér utca), amit véleményem szerint csak a 14. század vége környékén nyitottak meg, a kápolnaépítési tervekkel párhuzamosan, hiszen korábban semmilyen adatot nem ismerünk rá nézve az oklevelekből. Korábban is létezett, de ugyanekkoriban telepedhetett be az a keresztutca is, mely a két

¹⁰¹ A Derzsi út azóta elvesztette ezt a jelentőségét, Nyírderszet manapság a 471-es főút mentén lehet megközelíteni, a Nyírcsászári leágazástól.

¹⁰² Kataszteri Térképek

¹⁰³ Kataszteri Térképek

¹⁰⁴ „*eundo ad dictam plateam Zolgaulcha vocatam, penes fundum prenotati Galli a parte ecclesie*” – MNL OL DL 31106.

¹⁰⁵ A földesurak a szolgálókat és zsellereiket olykor a nemesi kúria közelében telepítették le. Maksay 1971. 127.

főutcát a település déli részén kötötte össze. Ezt az utcát a 19. században még Kis Bogáti utcának nevezték,¹⁰⁶ jelenleg pedig a Hunyadi utca nevet viseli. A birtokosztályok leírásai alapján egyetlen utca helyezhető csak ide, mégpedig a Téglá, máskor Téglás utca.¹⁰⁷ A Vasvári utca vásártértől délre fekvő része is ekkor népesülhetett be jelentősebb mértékben, minden bizonnyal hosszan húzódtak itt a mezővárosból kifelé haladva a jobbágytelkek.

Úgy látszik, hogy a ferences kolostor elkészülte – amely a 16. század elejére épülhetett ki a fent ismertetett két főutca által nyugatról és keletről közbefogott területen – szintén módosíthatott valamelyest a településszerkezeten a középkor végén. 1518. december 27-én ugyanis Bátor Zsigmond két lakatlan jobbágytelket adott át Bátor Lászlónak a kolostor mögötti kis utcában (*duo loca predia in vico parvo post claustrum sine sessione existentes*).¹⁰⁸ Ha az Első Katonai Felmérésre, esetleg a későbbi térképekre pillantunk, a szöveg rögvést értelmet nyer. Az történhetett, hogy amikor a ma is létező tó keleti partján a középkor végén létrehozták a ferences kolostort, déli irányból utcát nyitottak az irányába, amely északi irányban haladva tette lehetővé az intézmény megközelítését. Mivel a kolostor építése a Bátor Zsigmond-féle rendelkezés előtt nem sokkal történhetett, azaz viszonylag friss fejlemény volt, az sem lehet véletlen, hogy az itt álló telkek még lakatlanok voltak 1518-ban. Ez a „kis” utca egyértelműen a mai Károlyi utcával egyezhet meg.

Habár nem tartozik konkrétan Nyírbátor belterületi utcaszerkezetének problematikájához, még egy észrevételt kell tennünk a kereskedelmi utak nyomvonala kapcsán. Entz Géza és Szalontai Barnabás közös monográfiájában érdekes megjegyzéssel állt elő: a város keleti részében ma is megtalálható, nagyjából észak-déli irányú Sóhordó utca kapcsán említették, hogy ennek elnevezése az erdélyi sóforgalomnak állít emléket.¹⁰⁹ Ha az első katonai felmérésre pillantunk, látható, hogy az említett utca nyomvonala már a 18. században is létezett, sőt, az 1870-ben elkészített kataszteri térképeken (és feltehetően ezt megelőzően is) már bizonyosan ugyanezt a nevet viselte. Az út a Vasvár felől érkező kereskedelmi útból válik ki nyugati irányban a várostól délre, majd Bátort mintegy „modern elkerülő útként” nyugatról megkerülve fut vissza a Pócs felé továbbhaladó útvonalba. Úgy vélem ez alapján valóban lehetett valami köze a Sóhordó utcának a sószállításhoz, és talán az erdélyi sókamara megbízásából a filiális kamarákba sót fuvarozó szekeresek Bátort elkerülő útvonalának emlékeit őrzi. Ugyanis akár hiteles volt a három 1332. évi oklevél, akár nem, a kamarai sószállításra nem vonatkoztak azok a szabályok, amelyek az átlagos kereskedőkre igen. A király nevében szállított sóra, történjen a szállítás szárazon vagy vízen, nem kellett vámot fizetni, és ebből következőleg logikusnak tűnik,

¹⁰⁶ Kataszteri Térképek

¹⁰⁷ Kubinyi szerint ez szintén helynévből kialakult utcanév volt, mivel azonban nincs olyan útvonal, amely viszonylag közvetlenül vezetne Bátorból egy ilyen nevű településre, ez az állítás semmivel sem igazolható. Kubinyi 2000. 129. Sokkal inkább elfogadhatónak tűnik egy komolyabb épülettel rendelkező főúri rezidencia-településen, ha egyszerűen itt élő téglavetőket és -égetőket feltételezünk névadási motivációként. Vö. Entz 1986. 91. Ezt erősítheti, hogy az 1870-ben készített kataszteri térképen a várostól délkeletre, azaz éppen ezen a környéken találunk egy Téglá-dűlő nevű területet. Kataszteri Térképek.

¹⁰⁸ MNL OL DF 254906. Teljes szövegét közli: C. Tóth 2013. 157. Az oklevél a Magyar Nemzeti Levéltár digitális adatbázisában hibás jelzettel (MNL OL DF 254907) szerepel.

¹⁰⁹ Entz–Szalontai 1959. 6. Valóban itt haladt el az egyik fontos, Erdélyből Tokaj felé haladó sószállító útvonal. Draskóczy 2018. 185.

hogy semmilyen útkényszer nem volt a szállításra érvényes.¹¹⁰ Így a kamarai megbízásból sőt szállító szekerések a települést Tokaj felé igyekezve egészen egyszerűen kikerülték.

Összefoglalva a fentieket: a kiváltságok megszerzése és a főter létrehozása utáni korszak a fentiek szerint komolyabb népességnövekedéssel, hospesek betelepedésével járt együtt, amely leginkább a korábban lakatlan Pócsi utcát, Tót utcát, Bogáti utcát, Téglá utcát és Vasvári utcát érintette, valamint új utcák kialakulását is eredményezte, melyek közül a Krisztus Teste és Vére utcáról az imént volt szó, de akár a Cseke utcát is ide sorolhatjuk. Bátor a középkorban összességében szerkezetileg egy sokutcás, a központból sugarasan kiinduló utak mentén terjeszkedő, a Tiszántúlon máshol is megjelenő alaprajzot mutat,¹¹¹ de azon belül is a nagyobb területű, összetettebb településszerkezetek közé tartozott.

Ez is bizonyítja, hogy Nyírbátor a középkor folyamán viszonylag fejlett, regionális központtá vált.¹¹² Ennek megfelelően az oklevelek a 14. században még *possessio*-nak vagy *villá*-nak, a 15. században viszont már általában *oppidum*-nak, azaz mezővárosnak neveztek. Első mezőváros-említése 1420-ból ismert.¹¹³ Innentől kezdve szinte mindig *oppidum*-ként értékelték, bár a szokásos módon megfigyelhető olykor némi bizonytalanság is a terminológiahasználatban.¹¹⁴ Ugyan 1522-ben a helyi magisztrátus saját kibocsátású oklevelében elfogult módon *civitas*-nak titulálta lakóhelyét, de ez természetesen nem fedte a valóságot.¹¹⁵

A település fejlettségét Kubinyi András összetett centralitási pontrendszerében vizsgálta. Földesúri rezidenciája, ferences kolostora, egyetemre járói, árumegállító joga, vásárai és hetipaca, valamint oppidum státusza alapján 19 centralitási pontot adott neki, ezzel a negyedik településkategóriába, a közepes városfunkciójú mezővárosok közé, de azoknak is a felső hányadába került.¹¹⁶

Ennek ellenére Bátor fejlődése jogi szempontból a középkor végén is korlátozott lehetett. Ez a felemás helyzet az önkormányzat jellegében és hivatali írásbeliségében is megmutatkozik. A két fennmaradt, mezővárosi tanács által kibocsátott batori oklevél közül az 1498. évi kiadvány kiadói csak egyszerűen a batori hospesek voltak, és az oklevél szerkezete is meglehetősen kezdetlegesnek tekinthető.¹¹⁷ Amikor a mezőváros tanácsa 1522-ben nyugtát bocsátott ki 28 forint átvételéről, csak három bíró szerepelt a kiadók között, az oklevelet pedig a szöveg alapján nem *sigillum*-mal, hanem *signum*-mal pecsételték

¹¹⁰ Draskóczy 2018. 221.

¹¹¹ Kubinyi 2000. 129.

¹¹² Kubinyi 2000. 131.

¹¹³ ZSO VII. 1388. sz.

¹¹⁴ Oppidum említései: MNL OL DL 54274 (1423), MNL OL DL 54814 (1433 – ugyanebben az oklevélben egy alkalommal *possessio* is!), MNL OL DL 65132 (1484), MNL OL DL 105932 (1517), MNL OL DL 30080 (1520), MNL OL DL 30082 (1524), MNL OL DL 75504 (1525) stb. Vö. Lakatos 2019. 238. *Possessio*-ként szerepelt ugyanakkor: MNL OL DL 50700 (1321), MNL OL DL 51608 (1352), MNL OL DL 56749 (1369), MNL OL DL 72017 (1467), MNL OL DL 93723 (1506) stb.

¹¹⁵ MNL OL DL 56431.

¹¹⁶ Kubinyi 2000. 60.

¹¹⁷ MNL OL DL 20752. Az oklevelet a középkori magyar mezővárosok kiadványait elemző, nemrégiben megjelent monográfia és adattár nem ismeri. Lakatos 2019. 237–238.

meg.¹¹⁸ Összességében tehát a mezőváros saját kiadványainak – és feltételezhetően az önkormányzatának – fejlettsége nem tükrözi azt a jelentőséget, amellyel a település a középkor végén rendelkezett. Mindez nyilvánvalóan annak az eredménye volt, hogy a Bátoriak már a 14. században megszerezték a teljes bírói fennhatóságot Bátor felett, valamint annak, hogy a rezidencia-helyként funkcionáló mezővárosok – ugyan számos gazdasági előnyt is élveztek ennek következtében – sok esetben korlátozott önkormányzattal rendelkeztek csupán.¹¹⁹

A rezidencia-szerepet itt is komolyan vették a földesurak. A 15. századra jelentősebb udvartartást és birtokigazgatási apparátust alakítottak ki Bátorban. 1498-ban említik helyi udvarbírájukat, a nemes Komoróci Kis Pétert.¹²⁰ Feltűnnek a Bátorban lakó és a bárói családot szolgáló familiárisok és famulusok is.¹²¹

A középkor végére Bátor a kereskedelmi utak mellett terjeszkedett tovább, az új főtér létrehozásával pedig a település centruma is áthelyeződött, miközben a korábbi, Árpád-korban még központként szolgáló részek egyre inkább a Bátori família érdekszférájaként, reprezentációs területeként funkcionáltak tovább, a főúri palota kiszolgáló területévé alakultak. A templom és környéke a palotával, a Nemes és Szolga utcákkal tehát a Bátori család városrészévé vált, és minden bizonnyal egyre inkább elkülönült a jobbagynépeség által lakott többi településrésztől.

¹¹⁸ MNL OL DL 56431, Kubinyi 2000. 131. A pecsét signumként történő értékelése azért is furcsa, mert azt zöld színű pecsétviaszba nyomták, és rajta a város egyik jelképe, az Isten báránya-ábrázolás szerepel, azaz egyértelműen városi pecsétről van szó. Lakatos 2019. 238.

¹¹⁹ A rezidencia-székhely funkció lehetséges következményeire a városfejlődés szempontjából: Gulyás 2013. 324–328.

¹²⁰ MNL OL DL 30061.

¹²¹ ZSO I. 6114. sz., ZSO VI. 1521. sz.

László Szabolcs Gulyás

The Medieval Main Squares of Nyírbátor. Settlement Topographic Reconstruction Experiment.

Nyírbátor was one of the most important market towns of the Great Hungarian Plain in the Middle Ages. This status of importance was the result of a combination of several factors.

On the one hand, the settlement served as the residence of the Ecsed branch of the Bátori family, which gained national significance from the 14th century onwards, as evidenced by the high-quality medieval built heritage. The other reason that increased its importance is that the market town played a prominent role in the system of trade relations between Transylvania and Upper Hungary, which was also helped by high-level royal privileges that were not entirely considered credible in Hungarian historical research.

Several certificates from the 14th–15th centuries report in detail on the medieval settlement structure of Nyírbátor, but their interpretation is still problematic.

The study attempts to reconstruct the medieval street network, and at the same time tries to answer the complex question of the circumstances and time of the construction of the today still existing huge main square, which has a regular floor plan, and which is considered to be unique among Hungarian market towns.

Források

Levéltári források

MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
DL	Diplomatikai Levéltár
DF	Diplomatikai Fényképgyűjtemény
MNL SzSzBML	Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára
XII. 32.	Nyírbátori Minorita Rendház iratai.

Térképek

Első Katonai Felmérés	Magyarország (1782–1785) – Első Katonai Felmérés https://mapire.eu/hu/ (Utolsó letöltés: 2020. október 19.)
Második Katonai Felmérés	Magyar Királyság – Második Katonai Felmérés (1819–1869) https://mapire.eu/hu/ (Utolsó letöltés: 2020. október 19.)
Harmadik Katonai Felmérés	Habsburg Birodalom (1869–1887) – Harmadik Katonai Felmérés (1:25000) https://mapire.eu/hu/ (Utolsó letöltés: 2020. október 19.)
Kataszteri Térképek	Habsburg Birodalom, Kataszteri térképek https://mapire.eu/hu/ (Utolsó letöltés: 2020. október 19.)

Forráskiadványok

Anjou	Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. I–XV. [1301–1331], XVII. [1333], XIX–XXXVIII. [1335–1354], XL. [1356], XLVI–XLVIII. [1362–1364]. Szerk.: Almási Tibor – Blazovich László – Géczi Lajos – B. Halász Éva – Kőfalvi Tamás – Kristó Gyula – Makk Ferenc – Piti Ferenc – Rábai Krisztina – Sebők Ferenc – Teiszler Éva – Tóth Ildikó. Bp.–Szeged, 1990–2019.
AOT	Anjoukori okmánytár. Codex Diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I–VII. Szerk.: Nagy Imre – Tasnádi Nagy Gyula. Bp., 1878–1920.

- ÁÚO Wenzel Gusztáv: Árpád-kori új okmánytár. Codex Diplomaticus Arpadianus Continuatus. I–XII. Pest–Bp., 1860–1873.
- Bátori Documenta ad historiam familiae Bátori de Ecsed spectantia I. Diplomata 1393–1540. Ad edendum praeparaverunt Richardus Horváth – Tiburtius Neumann – Norbertus C. Tóth. Nyíregyháza, 2011.
- CDH Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis I–XI. Stud. Et op. Georgii Fejér. Budae, 1829–1844.
- Középkori oklevelek Középkori oklevelek a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Levéltárban (1300–1525). Összegyűjtötte, átírta Balogh István, szerkesztette Érszegi Géza – Henzsel Ágota. Nyíregyháza, 2000. (A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai II. Közlemények. 21.)
- Petróczy Fekete Nagy Antal: A Petróczy levéltár középkori oklevelei (második közlemény). In: Levéltári Közlemények, 9. (1931) 38–111.
- Reg. Arp. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. I–II/1. (1001–1272). Szerk.: Szentpétery Imre. Bp., 1923–1943, II/2.–II/4. (1272–1301). Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerk.: Borsa Iván. Bp., 1961–1987. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 9., 13.)
- Szabolcs C. Tóth Norbert: Szabolcs megye hatóságának oklevelei. Bp.–Nyíregyháza, 2002. (Jósa András Múzeum Kiadványai 53.)

Szakirodalom

- Balázsik 2009. Balázsik Tamás: Beszámoló a nyírbátori minorita kolostor 2008. márciusi kutatásáról. In: Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle, 44. (2009) 1. sz. 130–134.
- Balázsik 2012. Balázsik Tamás: Újabb adatok a nyírbátori minorita kolostor történetéhez. In: Az ecsedi Báthoriak a 15–17. században. Szerk.: Szabó Sarolta – C. Tóth Norbert. Nyírbátor, 2012. (Báthori István Múzeum kiadványai 34.) 7–40.
- Balogh 1999. Balogh István: A Báthori család négy oklevele (1330–1332). In: Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv 13. Szerk.: Galambos Sándor – Kujbusné Mecsei Éva – Jánosi Zoltán. Nyíregyháza, 1999. (A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai I. Évkönyvek 13.) 107–132.
- Blazovich 2002. Blazovich László: Városok az Alföldön a 14–16. században. Szeged, 2002. (Dél-Alföldi évszázadok 17.)

- Dankó 1998. Dankó Imre: A hajdúváros Nyírbátor. In: Tanulmányok Nyírbátor monográfiájához. Szerk.: Dám László – Ujváry Zoltán. Debrecen, 1998. 26–48.
- Draskóczy 2006. Draskóczy István: Nyírbátor és Sopron. Az árumegállító jog és a só a 14–15. századi Magyarországon. In: Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle, 41. (2006) 3. sz. 251–265.
- Draskóczy 2018. Draskóczy István: A magyarországi kőso bányászata és kereskedelme (1440–1530-as évek). Bp., 2018. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések)
- Entz–Szalontai 1959. Entz Géza – Szalontai Barnabás: Nyírbátor. Bp., 1959.
- Entz 1986. Entz Géza: Nyírbátor műemlékei. In: Tanulmányok Nyírbátor és a Báthori család történetéhez. Szerk.: Dám László. Nyírbátor, 1986. (Folia Historica et Ethnographica I.) 87–92.
- Entz 1991. Entz Géza: Nyírbátor református templom. Bp., 1980. (Tájaj–Korok–Múzeumok Kiskönyvtára 25.)
- Erdész 1998. Erdész Sándor: Népköltészet. In: Tanulmányok Nyírbátor monográfiájához. Szerk.: Dám László – Ujváry Zoltán. Debrecen, 1998. 323–373.
- Feld 2007. Feld István: Megjegyzések a nyírbátori várkastély kutatásához és kiépítésének tudományos megalapozottságához. In: Castrum Bene, 6. (2007) 91–103.
- Fügedi 1972. Fügedi Erik: Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. In: Századok, 106. (1972) 1. sz. 69–95.
- Fügedi Erik 1982. Fügedi Erik: Mezővárosaink kialakulása a 14. században. In: Történelmi Szemle, 25. (1982) 4. sz. 321–342.
- Grynaeus–Papp–Sarkadi–Tóth 2014. Grynaeus András – Papp Szilárd – Sarkadi Márton – Tóth Boglárka: A nyírbátori Szent György-templom felülről – fedélszerkezet és dendrokronológia. In: Művészet és vallás a Felső-Tisza-vidéken. Szerk.: Kollár Tibor. Nyíregyháza, 2014. 153–165.
- Gulyás 2013. Gulyás László Szabolcs: Megjegyzések az északkelet-magyarországi mezővárosok középkori fejlődésének jellemzőihez. In: Századok, 147. (2013) 2. sz. 317–346.
- Gulyás 2014. Vásári forgalom és vásározók a középkori Észak-Alföld és peremvidéke mezővárosaiban. In: Piacok a társadalomban és a történelemben. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2012. évi, debreceni konferenciájának kötete. Szerk.: Halmos Károly – Kiss Zsuzsanna – Klement Judit. Bp., 2014. (Rendi társadalom – polgári társadalom 26.) 103–114.

- Horváth 2006. Horváth Richárd: Az ecsedi Bátoriak várbirtokai a kései középkorban. In: Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle, 41. (2006) 3. sz. 305–326.
- Jakab 2016. Jakab Attila: Ásatás Tiszadada-Romtemplom lelőhelyen. Adatok Szabolcs-Szatmár-Bereg megye rotundáihoz. In: A Jósa András Múzeum Évkönyve LVIII. Szerk.: Istvánovits Eszter – L. Nagy Márta – Laskayné Szőlősi Katalin. Nyíregyháza, 2016.
- Jeney 1986. Jeney Károly: Nyírbátor mezőváros százéves harca a Károlyi családdal. In: Tanulmányok Nyírbátor és a Báthori család történetéhez. Szerk.: Dám László. Nyírbátor, 1986. (Folia Historica I.) 93–143.
- Kiss 1988. Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. I–II. Bp., 1988.
- Kubinyi 1992. Kubinyi András: Nagybirtok és főúri rezidencia Magyarországon a XV. század közepétől Mohácsig. In: A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei 2. (1991). Szerk.: Törőcsik Zoltán. Tapolca, 1992. 211–228.
- Kubinyi 2000. Kubinyi András: Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. Szeged, 2000. (Dél-Alföldi évszázadok 14.)
- Lakatos 2019. Lakatos Bálint: Mezővárosi oklevelek. Települési önkormányzat és írásbeliség a késő középkori Magyarországon. 1301–1526. Bp., 2019. (Magyar történelmi emlékek. Adattárak)
- Magyar 1973. Magyar Kálmán: A Báthoriak sárkányölő hagyománya. In: Somogyi Múzeumok Közleményei 1. Szerk.: Bakay Kornél. Kaposvár, 1973. 117–131.
- Magyar 1975. Magyar Kálmán: A nyírbátori Báthori-várkastély története és régészeti kutatása. In: Szabolcs-Szatmári Szemle, 10. (1975) 3. sz. 45–53.
- Maksai 1940. Maksai Ferenc: A középkori Szatmár megye. Bp., 1940. (Település- és népiségtörténeti értekezések 4.)
- Maksay 1971. Maksay Ferenc: A magyar falu középkori településrendje. Bp., 1971.
- Mikesy 1956. Mikesy Sándor: Szentvér. In: Magyar Nyelv, 52. (1956) 4. sz. 477–480.
- Mikó 2012. Mikó Árpád: A nyírbátori stallum (1511) és problémái. Historiográfia, stílus, szerkezet, proveniencia. In: Az ecsedi Báthoriak a 15–17. században. Szerk.: Szabó Sarolta – C. Tóth Norbert. Nyírbátor, 2012. (Báthori István Múzeum kiadványai 34.) 41–69.

- Mikó 2015. Mikó Árpád: A nyírbátori stallum (1511). In: Művészettörténeti Értesítő, 64. (2015) 2. sz. 269–295.
- Németh 1979. Németh Péter: Nyírbátor: egy mezőváros a középkorban. In: Szabolcs-Szatmári Szemle, 14. (1979) 3. sz. 41–43.
- Németh 2006a. Németh Péter: A nyírbátori Szent György-templom – új megvilágításban. In: Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle, 41. (2006) 3. sz. 377–382.
- Németh 2006b. Németh Péter: Egy hős és felmenői. In: Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv 17. Szerk.: Galambos Sándor – Kujbuszné Mecsei Éva. Nyíregyháza, 2006. 293–302.
- Németh 2008. Németh Péter: A középkori Szatmár megye települései a 15. század elejéig. Nyíregyháza, 2008. (Jósa András Múzeum Kiadványai 60.)
- Németh–Balázsik 1994. Németh Péter – Balázsik Tamás: A nyírbátori ferences kolostor. In: Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon. Tanulmányok. Szerk.: Haris Andrea. Bp., 1994. (Művészettörténet–Műemlékvédelem VII.) 377–391.
- F. Romhányi 2000. F. Romhányi Beatrix: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Bp., 2000. (Az interneten elérhető, 2014-ben frissített és javított változat: https://www.academia.edu/6237130/Kolostorok_a_19s_19szazadi_tarsaskaptalanok_a_kozepkori_Magyarorszagon_Monasteries_and_Collegiate_Chapters_in_Medieval_Hungary_Budapest_Arcanum (Utolsó letöltés: 2020. április 20.)
- Simon 2009. Simon Zoltán: Adalékok a nyírbátori református templom építéstörténetéhez. In: Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle, 43. (2009) 1. sz. 135–154.
- Solymosi 1999. Solymosi László: Két középkor végi testamentum Szabolcs vármegyéből. In: Emlékkönyv Ráczy István 70. születésnapjára. Szerk.: Kovács Ágnes. Debrecen, 1999. 203–225.
- Stracke 2011. Daniel Stracke: A premodern városi tér kutatása. Módszertani megjegyzések a városképek és városalaprajzok használatához az első magyar várostörténeti atlasz megjelenése kapcsán. In: Korall, 45. (2011) 45. sz. 176–193.
- Szalontai 1984. Szalontai Barnabás: Nyírbátor népi építésze. Debrecen, 1984. (Studia folkloristica et ethnographia)
- Szalontai 2000. Szalontai Barnabás: Nyírbátor. A Minorita templom és a Kruccsay-oltár. Bp., 2000. (Tájak–Korok–Múzeumok Kiskönyvtára 673.)

- Szekér–Tamási 1991. Szekér György – Tamási Judit: A nyírbátori Báthori-várkastély (Előzetes jelentés az 1987–1990. évi kutatásokról). In: Szabolcs-Szatmári Szemle, 26. (1991) 1. sz. 5–24.
- Szekér 2003. Szekér György: Nyírbátor. In: Castrum Bene hírlevél. IX. Castrum Bene vándorgyűlés. Túravezető. 2003. 43–51. http://castrumbene.hu/wp/wp-content/uploads/2017/10/CBH_2003.pdf (Utolsó letöltés: 2020. szeptember 28.)
- Szende 2013. Szende Katalin: Az eltűnt tér nyomában. Kataszteri térképek és várostopográfiai kutatások: Sopron és Győr példája. In: Pécs város topográfiája a kezdetektől a 20. század elejéig. Szerk.: Fedeles Tamás. Pécs, 2013. 11–40.
- C. Tóth 2009a. C. Tóth Norbert: Ki kicsoda az ecsedi Bátori családban? A Bátori család ecsedi ágának tagjai, 1377–1541. In: Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle, 44. (2009) 1. sz. 5–47.
- C. Tóth 2009b. C. Tóth Norbert: Észrevételek a nyírbátori stallum egykori elhelyezéséről. In: Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle, 44. (2009) 1. sz. 159–164.
- C. Tóth 2013. C. Tóth Norbert: A ferencesek megtelepedése Nyírbátorban. In: Nyolcszáz esztendő a ferences rend. Tanulmányok a rend lelkiségéről, történeti hivatásáról és kulturális-művészeti szerepéről 1. Szerk.: Medgyesy S. Norbert – Ötvös István – Óze Sándor. Bp., 2013. 153–163.
- Tóth 2017. Tóth Valéria: Személynévi helynévadás az ómagyar korban. Debrecen, 2017. (A Magyar Névarchívum Kiadványai 41.)
- Virágos 2006a. Virágos Gábor: A nyírbátori Báthori rezidencia. Műemléki helyreállítást megelőző régészeti kutatásának 2005. évi eredményei a várkutatás tekintetében. In: Castrum, 3. (2006) 1. sz. 102–105.
- Virágos 2006b. Gábor Virágos: The Social Archaeology of Residential Sites. Hungarian noble residences and their social context from the thirteenth through to the sixteenth century: an outline for methodology. Oxford, 2006. (Archaeologia Central European Series 3.)
- Weisz 2012. Weisz Boglárka: Vásárok és lerakatok a középkori Magyar Királyságban. Bp., 2012. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések)